

Fortid og Nutid

2002

2 ■ Juni

Side 81-160

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ekstern lektor, ph.d. Peter Henningsen, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: *Peterhen@hum.ku.dk* eller *Henningsen@mail.tele.dk*, cand. mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 Kbh. N. Tlf. 35 32 75 95, e-mail: *S.nexoe@pubhealth.ku.dk* og seniorforsker, arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 200 Kbh. N. Tlf. 35 24 82 43, e-mail: *castello@mail.tele.dk*.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Sniff Andersen Nexø eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Ålholm slot i midten af 1780'erne. I årene 1776-78 blev haven og anlægget rundt om slottet grundigt renoveret. Der blev gravet nye grøfter, plantet alléer, kørt fyld på og havens inventar, stakitter, figurer og »Fortun Spillet« blev malet op i rødt, grønt, hvidt og guld (Gouache. Foto: Grønlunds Forlag)

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Juni 2002. hefte 2 . side 81-160

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Ålholm-grevernes samlinger

– et essay om naturhistorie og modernitet

Gerd Malling

Fortid og Nutid juni 2002, s. 83-102

I 1996 modtog Nationalmuseet to naturaliekabinetter fra Ålholm Slot på Lolland. Bearbejdningen af denne samling åbnede for et hidtil sparsomt belyst liv med planter og dyr i aristokratiske kredse – et mentalitetshistorisk og videnskabshistorisk landskab i hundredåret fra 1740 til 1840.

Gerd Malling, født 1947, cand.phil. i historie fra Københavns Universitet. Har skrevet om videnskabshistoriske emner bl.a. i tidsskriftet *Dyr i natur og museum*. Artiklen er udarbejdet på en bevilling fra Statens Museumsnævn.

Nationalmuseet modtog i 1996 fra Kulturværdiudvalget to naturaliekabinetter fra Ålholm Slot på Lolland. Kabinetterne indeholdt i alt 3400 genstande, der fordeler sig på en konkyliesamling, en geologisk samling og en oldtidssamling. Derudover indeholdt de to kabinetter nogle få kuriosa. Når Nationalmuseet i modstrid med den almindelige arbejdsdeling i museumsverdenen modtager så store naturhistoriske samlinger, er det, fordi samlingerne fra Ålholm her ikke skal fortælle os noget om naturen, men om mennesket som samler. Der er forskning på vej fra naturvidenskaberne om Ålholm-grevernes samlinger, og inden for humanvidenskaberne har samlervæsnets teoridannelse – museologien – længe haft kronede dage. Men vi mangler stadig at få bragt teorierne i anvendelse på den materielle danske virkelighed, når det gælder naturaliesamlinger.

Som jeg erindrer det, fandtes der endnu i 1950-erne mange drengeværelser med udstoppede fugle, små pattedyr og cigarkasser med biller, sommerfugle og guldsmede. Enhver skole havde et naturhistorielokale med glas-

skabe, der rummede udstoppede dyr, herbarier, mineralier og bjergarter. I skoletasken lå en flora, og om sommeren mødte lærerinden op med favnen fuld af planter, som vi arbejdede os igennem for at få dem alle behørigt bestemt til slægt og art inden klokken ringede ud til hinkerude og sjippetov. Selv ejede jeg også adskillige kasser med biller, dem havde jeg fra min mor, der som halvtor pige engang sidst i 1930-erne havde fået dem som en kærlighedserklæring fra naboens Hans.

Skolesamlingerne er nu forsvundet, og det er vist sjældent, at nogen prøver at score en skøn sild fra skolegården med en kasse biller. At disse døde dyr, muslinger, sten og herbarieark ikke mere breder sig i skuffer og skabe, som de tidligere gjorde, har større betydning, end man umiddelbart tror, for det har undergravet vores evne til at iagttage naturen, vi mangler ord for det vi ser – vi ved ikke længere, hvad dyrene og planterne hedder. Vi har svært ved at forholde os til forringelsen af vores flora og fauna, når det drejer sig om de mere ydmyge skabninger, som vi slet ikke registrerer og derfor ikke savner.

Der findes stærke amatørmiljøer på en række af naturhistoriens områder, Dansk Ornitologisk Forening er det bedste eksempel. Men disse interessante og for naturbeskyttelsen så vigtige grupperinger kan ikke erstatte naturhistorisk viden som en bred social kompetence båret af forestillingen om, at en sådan viden i sig selv er af det gode. Om læseplanerne blev ændret i løbet af 1960-erne, eller det blot var den sidste generation af lærere, som var villige til at vedligeholde samlingerne i deres fritid, ved jeg ikke. Men næsten rørende er det at læse i Geologisk Museums afgangsprotokol, at man så sent som i 1946 sendte en geologisk samling til Statsfængslet i Vridsløselille.¹ Det er helt i tråd med 1700-tallets ideer om naturhistoriens placering i oplysningsprojektet, her i dens pædagogiske variant – men det er bestemt ikke noget, der længere ligger midt for tankens landevej hos Kriminalforsorgen. Det er fortællingen om de naturhistoriske samlingers opkomst og forsvinden fra private menneskers liv, der her gives et bidrag til.

Der er et hul i dansk samlervæsens historie i 1700-tallet mellem i den ene ende Ole Worms museum og Det Kongelige Kunstkammer fra 1600-tallet og i den anden ende de offentlige samlinger, der etableredes i 1800-tallet.² Her kommer familien Raben (senere kaldet Raben-Levetzau) og deres naturhistoriske samlinger ind. De fortæller noget om 1700-tallet og eksemplificerer en udvikling, der er et stykke fælles europæisk lærdoms- og museumshistorie, men også, som jeg ser det, et stykke socialhistorie om en dansk adelsfamilie, der tidligt i 1700-tallet var langt inde i det moderne projekt; en familie der, billedligt talt, havde forladt standssamfundets barrikader længe før de blev stormet.³

Ålholm Slot på Lolland og familien Raben

Ålholm Slot med jordegods blev erhvervet fra Kronen 1726 af Emerentia von Levetzow (1669-1746), enke efter gehejmeråd, amtmænd Johan Otto Raben.⁴ Hun forøgede ejendommen, således at hun 1734 kunne oprette grevskabet Christiansholm til fordel for sit barnebarn, den otteårige Christian Raben, dog skulle hendes søn Christian Frederik Raben (1693-1773), der både var Ridder af Elefanten og overhofmester hos dronning Sophie Magdalene, administrere grevskabet til sin død. Grevskabet nedarvedes i lige linie i tre generationer af familien Raben. Christian Raben tiltrådte aldrig grevskabet, han døde som 25-årig og blev fulgt af broderen Otto Ludvig Raben (1730-91), der således blev den første greve. Den næste, Frederik Christian Raben (1769-1838), er denne histories hovedperson. Han efterfulgtes af sine to sønner Gregers Christian Raben (1796-1875) og Julius Raben (1804-79), der dog begge døde uden arvinger. Grevskabet overgik herefter til gehejmekonferensråd Josias Raben-Levetzau (1796-1889), en grandfætter til den sidste Raben. Tre generationer senere gik godset, der nu atter blev kaldt Ålholm, ud af familien Raben-Levetzaus eje, det var i 1996.

Raben på Ålholm Slot – en familie af samlere

Der er ikke andet for end at begynde med begyndelsen, hvis man vil have rede på Ålholm-samlingernes historie og indblik i den sociale praksis, de var resultat af. Om Emerentia von Levetzow ved vi, at hun ud over at være en dygtig godsejer med ambitioner på familiens vegne rugede fugleæg ud i sit kammer. I en dunforet lerpotte vendte

og drejede hun som hønen fugleæg til de pippede.⁵ Det er en forbavsende beskæftigelse for en travl dame, men det var nu nok især hendes søn, Christian Frederik Raben, der interesserede sig for fugle. I første bind af Erik Pontoppidans *Danske Atlas* fra 1763 fremhæves Ålholm for sin fuglesamling og sin insektsamling: »En større Samling afmalede og med deres naturlige Farver forestilte Fugle findes tillige med utallige Insecter in natura hos deres Excellence Høy og Velbaarne Hr. Geheime-Raad von Raben (...) det er en Samling, som strækker (...) til alle bekiendte Landes Fugle.«⁶

Christian Frederik Raben var det første æresmedlem af Videnskabernes Selskab, stiftet 1742. Det var han blevet 1744, og i 1750 oplæstes i Selskabet en af Raben forfattet »*Piece om Insecter og Sommerfugle*«. Af Det Kungliga Svenska Vetenskapsakademi blev han som den første udlænding medlem i 1745 efter at have været akademiet i Stockholm behjælpelig med guld- og sølvfisk.⁸ Christian Frederik Raben førte også en omfattende korrespondance med den berømte franske naturvidenskabsmand René-Antoine Ferchault de Réaumur (1683-1757), der vel i dag bedst huskes for sin temperaturskala, men som var sin tids største kapacitet inden for fugle og insekter. Brevene, der ligger på Landsarkivet for Sjælland,⁹ beskriver blandt meget andet, hvordan Raben har indsamlet sommerfuglelarver, fodret dem og fulgt deres metamorfose fra larve over puppe til sommerfugl. Han sender også fugle, æg og reder til Paris.

Sommerfuglenes udvikling blev nydeligt afbildet i akvarel af Søren Abildgaard og – formentlig – andre kunstnere, derpå beskrevet og ræsonneret over på fransk. Til sidst blev der fremstillet præparater af dyrene. Tolv af disse præparater findes i dag på Nationalmuseet.¹⁰ Præparaterne ligner til forveksling insekterne i svenskeren

Kilian Stobæus' samling, der ligger i Lund, og de er da også samtidige. De eneste i dag kendte insektpræparater, der er ældre, er James Petivers (1660-1718) samling, som ligger på British Museum.¹¹

Om samlingen af fugletegninger, der omtales af Pontoppidan, stadig findes, vides ikke. En tilsvarende samling fandtes hos kaptajn Tøger Reenberg Teilmann (1721-88) på Endrupholm ved Varde.¹² De meget store problemer med at beskytte fuglene mod insektangreb medførte den praksis, at man straks, når man fik en ny fugl til sin samling, afbildede den så naturtro som muligt. Selv Linné brugte undtagelsesvis i mangel af en præpareret fugl sådanne tegninger som grundlag for beskrivelse af en art. At bruge tegninger som erstatning for den direkte iagttagelse var i det hele taget mere udbredt og accepteret, end man almindeligvis er opmærksom på.¹³ Fuglesamlinger bestod den gang som nu ikke kun af udstoppede fugle, men også af skindlagte fugle, skeletter og fugle i sprit, æg og reder. Selvom Raben især interesserede sig for insekter og fugle, udelukker det ikke, at han interesserede sig for andre grene af naturvidenskaberne. Han var en mand, som det var passende at forære et stykke sibirisk asbest, når man kom som diplomat fra Rusland,¹⁴ og han interesserede sig for sin have. Det viser de meget høje gartnerlønninger på Ålholm helt tilbage fra 1740-erne.¹⁵ Her som i resten af Europa træder gartnerne frem som en ny professionel gruppe, der så at sige udgør et nyt arbejderaristokrati. Gartnerne på Ålholm havde frem til slutningen af 1700-tallet udenlandske navne, den ene var Johan Ludvig Mansa (1740-1820), der senere blev ansat på Fredensborg.¹⁶ Hvornår man på Ålholm begyndte med et egentligt botanisk haveanlæg, altså en samling af levende planter, er usikkert, men en fin prydhave havde

man øjensynlig fra begyndelsen. Endelig vides det, at Christian Frederik Raben var interesseret i mønter, han har sandsynligvis haft en møntsamling.¹⁷

Christian Frederik Raben var som storgodsejer og hofembedsmand højt placeret i det danske samfund. Overalt i Europa var det de kongelige og deres hoffer, der i 1700-tallet sammen med adelen, diplomatiet og de rige købmænd gik forrest i at dyrke de såkaldt bløde naturvidenskaber og anlægge naturhistoriske samlinger. Adelen, de rige købmænd og diplomaterne var dem, der havde bedst råd og som havde de bedste internationale forbindelser. Det var disse folk, der gav samlерiet prestige og gjorde det til en mode. Det er nu ikke sådan, at de lærde – læger, apotekere og gejstlige hvis naturhistoriske samlinger fra 15- og 1600-tallet er velkendte – holdt op med at samle, de bliver bare overhalet indenom af en strømning, der fra 1740-erne tager fart og efterhånden udvikler sig til en slags massebevægelse, hvor også de lavere sociale lag indtrædes, og hvor børnesamlinger bliver et pædagogisk *must* i de mest avancerede miljøer.¹⁸ Det var dog ikke fugle og insekter, som vi har mødt dem hos Christian Frederik Raben, der først vandt frem i denne nye bølge af samlinger. Det var konkyлие- og mineraliesamlingerne, der tidligst fik karakter af et vidt udbredt og efterhånden fuldstændig ordinært statussymbol. Rabens berømte vildert af et barnebarn, Jørgen Scheel (1768-1825), fik, da han var 16 år, en konkyliесamling i en glaskiste forærende af en købmand i Aalborg. Det gør ikke Scheel til samler – der er intet i Scheels biografi, der tyder på, at han anlagde naturhistoriske samlinger – men det viser, at vi er i en tid, hvor valget af en udsøgt gave til en ung mand kunne være en konkyliесamling. Konkylier var bare noget, man havde. Man må tro, at konkylierne har haft affektionsværdi for Jørgen

Scheel, for glaskisten var blandt de få ting, han reddede ud af sit gigantiske fallitbo.¹⁹

På Ålholm kom der også en konkyliесamling, det er den, som Nationalmuseet fik i 1996. Hvornår Ålholm-samlingen blev til vides ikke – den har fået nye etiketter og navne cirka 1825. Dette arbejde er udført af Henrick Beck (1799-1863), der senere blev inspektør ved Christian 8.'s naturaliesamling.²⁰ Beck har ikke brugt tidens nyeste litteratur, men holdt sig til Linnés slægter. De numre, der er klæbet på skallerne, er imidlertid betydelig ældre end etiketterne, og de få steder, hvor den gamle etiket er bevaret, kan man genkende kunstammerforvalter Lorenz Spenglers hånd.²¹ Spengler kom til Danmark 1743 og døde 1806. Spenglers etiketter er på tysk, og da Spengler i sin egen samling i det sidste tiår af 1700-tallet brugte latinske navne efter Linné, tyder det på, at de få gamle etiketter er skrevet senest i 1780-erne, altså i grev Otto Ludvig Rabens tid. Længere tilbage kan vi ikke komme. Det er langt fra, at alle Becks etiketter i Ålholm-samlingen er bevaret, og det er ikke alle konkylier, der har et nummer. Vi mangler endnu at finde det katalog, der med sikkerhed har hørt til samlingen. Men der er nok nummereret materiale bevaret til at aflæse samlingens hovedstruktur. Der er tale om en referencesamling. Tager man en moderne håndbog for konkyliесamlere så vil man se, at Rabens samling fordeler sig jævnt gennem bogens systematik.²² Enkelte dele af Ålholms konkyliесamling leder man dog forgæves efter i den moderne håndbog, nemlig ruер og ormerør af kalk som i mellemtiden har holdt systematisk flyttedag, men som ligger der i overensstemmelse med Linnés opfattelse.

Det sidste nummer i konkyliесamlingen er 1385. Da reglen er, at én art har ét nummer uanset om der er flere

Sommerfuglepræparat fremstillet af Christian Frederik Raben. I et brev til R.-A. F. de Réaumur af 28. februar 1743 forklarer Raben sin franske kollega, hvordan han gør: »Hvad mig angår, lægger jeg sommerfuglene mellem to præcist tilskårne glasplader omkring hvilke jeg lægger et stykke kraftigt, limbestroget papir.« Raben omtaler sin metode som et eksperiment – tiden vil vise, om den er bedre end den »kinesiske metode« med revet kamfer eller den »russiske metode« med cedertræsæsker (Nationalmuseet foto nr. 3860).

dyr af samme art – og det er der mange steder – har samlingen været betydeligt større end nummersystemet angiver. Som den forefindes nu, indeholder den 2018 individer. Til sammenligning var der i 1820 i den også i udlandet kendte naturforsker og konkylolog Christian Friedrich Schumachers (1757-1830) samling 1841 arter og 4847 individer, heri dog medregnet den dyregruppe, som søpindsvin tilhører.²³ Arternes antal er det afgørende, altså kan vi sige, at Rabens samling var af samme størrelse som Schumachers. Ud over konkylier indeholdt Ålholm-samlingen bløde og hårde koraller og nogle få krebsdyr, som ikke er medregnet her.

Otto Ludvig Raben – en borger i den europæiske landsby

Otto Ludvig Raben, som formentlig anlagde konkyliesamlingen, studerede i Paris fra slutningen af 1750 og tre et halvt år frem. Han færdedes ved det franske hof og deltog i byens elegante musik- og teaterliv. Han gik ganske betydeligt oftere i teatret end i kirke. Ved afslutningen af året 1751 gør han i sin dagbog op, at han har været 22 gange i kirke, men 57 gange i teatret.²⁴ De formelle studier omfattede geometri, sprog, fægtning, dans, fløjtespil og fysik, hvor han sammen med sin søster frekventerer undervisningen hos en vis Abbé Nollet. Efter at være kom-

met hjem fortsatte han fysikstudierne hos datidens største navn i København, Christian Gottlieb Kratzenstein (1723-95). Derudover er der ikke meget at sige om hans forhold til naturvidenskab og naturvidenskabelige samlinger. Hans lidenskab var musik. Otto Ludvig Raben er manden bag den nodesamling fra Ålholm, som nu er på Det kongelige Bibliotek, og som indeholder 225 værker og grevens egne fløjtenodebøger, hvor han har nedskrevet 2500 melodier. Nodesamlingen og Otto Ludvig Rabens musikliv er det eneste angående Ålholm, som der er skrevet udførligt om.²⁵ Forfatteren fremhæver, at smagen – den melodiske, følsomme og naturlige musik – musiklærerne og det private koncertliv var det bedste, tiden kunne præstere. Musikforbruget var usædvanligt stort hos familien Raben.²⁶ Greven var en tilstedeværende person i det lollandske lokalsamfund, han deltog – som det fremgår af dagbogen – ivrigt i Nysteds selskabsliv og elskede baller. Som industriel foretager gjorde han sig gældende ved at anlægge en stivelses- og puddefabrik i Slotssøen.²⁷ Det modsvares af en forbedret hvedeavl, der er råstoffet i produktionen. Blandt hans nære bekendte finder man den liden skabelige haveelsker Joachim Wasserschlebe (1709-87), berømt blandt andet for de summer, han brugte på at købe planter til sin have.²⁸

Læser man den 600 sider lange fransksprogede dagbog, som Otto Ludvig Raben førte fra han var 19 år til umiddelbart før sin død, ledes man ind på en anden side af familiens modernitet. For hvert barn noteres, hvornår det begyndte at spise med ved forældrenes bord. Den 18. september 1768 således: »*Ma fille Margarethe commen- cé à dîner avec nous.*« Da var hun halvandet år gammel. Helt forbavsende moderne træder han os i møde i det opdragelsesprogram, *Almindelige Regler for min Søn Friderich Christian Ra-*

bens Undervisning og Opdragelse, som han skrev til drengens første huslærer. Instruksen er udateret, men må være fra cirka 1775.²⁹ Sprogtonen er lys, klar og humoristisk. Programmet for opdragelsen er, at barnet skal være det, vi nu ville kalde indrestyret – barnet gør det rigtige, fordi det selv vil det rigtige.³⁰ Alt hvad der skal til et godt menneske er allerede nedlagt i barnet »*naar vi saaledes vogter og vander denne unge Plante,*« så vil barnet blive »*den fuldkomneste og ypperligste Skabning, som kan gaae i to Skoe.*« Straf og udskæld er hans far ikke meget for, men skulle han nu alligevel være meget umedgørlig, så bringes det i forslag at tage hans elskede sukker- mad fra ham. Særligt påpeges det, at drengen ikke må straffes, hvis han tisser i sengen, for det er ikke med vilje, han gør det. Latin skal han ikke lære mere af end at »*han ikke staae som en Hest eller Stud, naar han høre en eller anden latinsk Phrase.*« Religionsundervisning modtager han, men på den meget lidt omklamrende måde, at der dagligt læses et stykke af den hellige skrift, dog undtagen »*Salomons Høisange,*« og så må han for øvrigt ikke gabe i kirken. Der skal undes ham frihed til at lege, til at »*anlægge Casteller*« på gulvet og sejle i båd. Endelig er der forholdet til naturen. Peu à peu skal der bibringes ham »*nogen Kundskab af Natur-Historien og Natur-Videnskaben, som og kunde blive anvendelig ved de sædvanlige Promenader, f. Ex. naar man i en smuk Sommer Aften spadserer paa Grøfter, Stier, ved det dejlige Vand, fortryllende Skove og andre rare Ting.*« Han skal lære Gud at kende »*i Skabningerne og Deris Bestemmelse,*« for han skal lære at »*forbinde den Naturlige og den Aabenbarede Religion med hinanden.*« Programmet strækker sig over otte tætskrevne sider. Ethvert barn både dengang og nu ville være godt tjent med den blanding af indlæring og opdragelse. Målet

var, at drengen skulle blive »en duelig Borger,« der viste agtelse for alle sine medmennesker »*endogsaa de allerringeste*.« Frederik Christian Rabens hjem præsenterede sønnen for en ny tids kosmologi, og han tog den til sig, han vendte sig mod naturen og det borgerlige samfund og kom dermed lige midt ind i tidens strøm. Det forklarer, hvorfor han som ungt menneske er en så distant iagttagelse af de politiske begivenheder i det revolutionære Paris, hvor han opholdt sig fra februar til juni 1791. Følelsesmæssigt kan han ikke svinge sig op til andet end en let ironiseren over at skulle bære kokarde for at passere igennem Tuilerierne. Hans standsfællers skæbne synes ikke at påvirke ham.³¹ Da han som moden mand i Brasilien erfarer, at de adelige har deres egen galge, ræsonnerer han, at meget latterligt har han oplevet omkring standsprivilegier, men noget mere latterligt end at forlænge dem ind i døden har han dog aldrig været vidne til.³²

Frederik Christian Raben – Danmarks største naturhistoriske samler

Frederik Christian Raben var født samme år som Alexander von Humboldt (1769), og de havde en lærer til fælles som de begge, og for øvrigt også Goethe, satte stor pris på, nemlig den fysiske antropologs grundlægger Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840). Humboldt blev den fuldt udfoldede romantiks naturvidenskabelige førerskikkelse, der opfattede naturen som en levende enhed af jord, himmel og hav.³³ Et synspunkt som har haft trange kår under videnskabernes stadig tiltagende specialisering, men som fik lidt mere råderum i løbet af 1900-tallet, da økologiske og mere holistiske tanker atter dukkede op.³⁴ Rabens udvikling, som den anskueliggøres i hans

rejsedagbøger, følger så vidt jeg kan se nøje Humboldts bane. Til at begynde med fylder botanikken, især besøgene i alverdens haveanlæg, næsten det hele. Det er de år, hvor han opbygger sine første samlinger af levende planter i Ålholms slotshave. De tidlige rejsedagbøger er præget af et lidt trættende retorisk natursværmeri, der forlader ham med årene. Botanikken og haveanlægget forlader han aldrig, men hans interesser udvikler sig til noget meget mere omfattende, der lagt i rejsernes geografiske rammer omfatter alle dele af den levende natur, geologiens forskellige grene, meteorologi og meget andet. Herunder også et etnografisk og antropologisk blik på mennesket, som han havde lært det hos Blumenbach. Han tager noter om lokalbefolkningernes højde, levealder, ernæring og sygdomsmønstre. Fra Grønland findes – i privat eje – en række etnografika, han har indsamlet. De store rejser var følgende: Tyskland 1819, Island 1821, Frankrig 1822, Grønland 1823, Portugal, det sydlige Spanien, Tanger og London 1824, Bornholm og Sverige 1826, Schweiz 1827, Wien 1830, Færøerne 1831 og endelig Brasilien 1834, hvor han dør fire år senere.

Planter

Frederik Christian Rabens arboret og haveanlæg er den eneste del af hans indsats, der er blevet husket frem til i dag.³⁵ I 1833 omfattede det »*botaniske kvarter*« i parken 1500 arter, der var ikke noget magen til i Danmark.³⁶ Mange af disse træer og buske voksede for første gang i Danmark. Med det materiale, der nu er blevet tilgængeligt, vil der kunne skrives en meget omfattende og detaljeret afhandling om denne samling af levende planter. Ålholm park indeholder stadig nogle få botaniske seværdigheder fra det gamle anlæg. Raben fastholder det,

Christian Frederik Raben fulgte ikke kun sommerfuglenes metamorfose. Han afbildede også andre dyrs livscyklus. Her er vist en ferskvandspolyp. Dette dyr spiller op gennem 1700-tallet en vigtig rolle i diskussionen mellem tilhængere af præformationslæren og epigenetikerne (Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek).

han ser i de mange fremmede lande, ved i sin rejsedagbog at skrive lange lister med plante- og dyrenavne. Som i alt hvad han foretog sig er han målrettet, metodisk og svimlende energisk. Der er skrevet meget om danske hergårdshaver, men især ud fra arkitekturhistoriske synspunkter. Der mangler endnu det samlingshistoriske perspektiv. Det er indlysende, at levende planter hørte med til samlervæsenet – og det gode liv – for Frederik Christian Raben og beslægtede åndstyper som Johan Bülow til Sanderumgård (1751-1828)³⁷ og botanikeren Niels Hofman (Bang) (1776-1855), der ejede godset Hofmansgave på Fyn.³⁸ Rabens foretagsomhed var bare mere grandios, han var langt mere velhavende end de to andre. En lidt tidligere havemand var den inkarnerede antikvar og bogsamler Bolle Willum Luxdorph (1716-88). Han brugte formuer på gødning til sine roser på sommerlandstedet nord for København – og da de remonterende roser ikke fandtes, lakere-

de han rosenknopperne for at forsinke udspringet.³⁹ Det er et påfaldende aspekt ved periodens havehistorie, at de velhavende herrer selv deltog i havearbejdet – et eksempel på at fysisk arbejde og fornøjelse indgår i en ny alliance. Den botaniske og naturvidenskabelige vækkelse var grundlagt for 1700-tallets agromani. At passe sin jordejendom og få den til at give afkast kunne flyttes fra nødvendighedens gebet til en udfordrende videnskabelig leg. Merkantilisterne, der ville have, at forskerne skulle beskæftige sig med det, der var givtigt for samfundsøkonomien, fik deres vilje – men på en modsætningsfuld måde. For det var først, da nytteværdien som mål for videnskaben blev skubbet væk til fordel for den frie, intellektuelle udfoldelse, at det rigtig tog fart. Videnskaben har ikke som mål at forandre verden, men den gør det. Johan Bülow beskrives som en herre, der altid var på pletten. Han var i marken, når nye kornsorter skulle prøves, han var på stedet, når

nye træer skulle plantes eller nye gærder anlægges. Han kunne tage affære, hvad enten det gjaldt råd mod plantesygdomme eller behandlingen af et sygt får. Han blev båret til graven med sin spade på kisten.⁴⁰ Hofman (Bang) mistede en formue på reformlandbrug.⁴¹

At Raben havde en herbariesamling har altid været kendt, men omfanget af den har været undervurderet.⁴² I 1996 var der tilbage på Ålholm et brasiliansk herbarium omfattende cirka 2000 ark og fragmenter af et stort haveherbarium. Begge blev erhvervet af Botanisk Museum.⁴³ Hvad museet derudover har af herbarieark, der stammer fra F.C. Raben, kan man ikke umiddelbart svare på. I 1839 blev Rabens herbarium omfattende 20.000 arter udbudt til salg.⁴⁴ Den eneste sammenlignelige samling tilhørte botanikeren Jens Wilken Hornemann (1790-1841), hvis herbarium ved hans død omfattede 30.000 arter.⁴⁵ Rabens herbarier er ikke kun blevet til ved egenhændig indsamling, han havde også udstrakte bytteforbindelser i ind- og udland, blandt andet med Niels Hofman (Bang). Andre erhvervede han ved køb, f.eks. købte han den kendte insektforsker Niels Tønder Lunds herbarium for næsen af kongen.⁴⁶

Fugle

Når Frederik Christian Raben rejste, opsøgte han altid fuglesamlinger og fuglesamlere. Fra de første rejsedagbøger interesserer han sig for kvaliteten af fuglenes udstopning, for metoderne til deres konservering og i stigende grad for det udstillingstekniske. Han var selv jæger, men købte også fugle af lokalbefolkningen, hvor han kom frem. Fuglesamlingen på Ålholm er svær at få hold på. På auktionen i 1996 blev der solgt fire skabe og tre montere af malet fyrretræ med udstoppe fugle. Ifølge auktionskataloget

var disse syv kabinetter med fugle fra slutningen af 1700-tallet eller begyndelsen af 1800-tallet, altså fra Frederik Christian Rabens tid.⁴⁷ Desværre er der ingen museumsfolk, hverken zoologer eller kulturhistorikere, der har set på denne samling eller bare fotograferet kabinetterne, før de forsvandt ud til private liebhavere. I hvilket omfang de fugle, der blev solgt i 1996, stammer fra Frederik Christian Raben er derfor ikke til at finde ud af.⁴⁸

Fra 1808, altså fra den tid, kabinetterne stammer fra, foreligger et indbundet fuglekatalog fra Ålholm. På titelfeltet står *Ornithologia*.⁴⁹ Det er en løbenummerregistrering, der omfatter 733 numre. Fuglene er her navngivet efter Linné med henvisninger til hovedsagelig til franske billedværker af henholdsvis Georges-Louis Leclerc Buffon (*Histoire naturelle, générale et particulière*. 1766-85) og François Levaillant (*Histoire naturelle des oiseaux d'Afrique*. 1796-1802). Rent hypotetisk kan det naturligvis diskuteres, om dette katalog er et katalog over en faktisk foreliggende samling, over den ældre samling af fugletegninger, som tidligere er omtalt, eller en programerklæring for en kommende samling. Det umiddelbart sandsynligste er imidlertid, at der er tale om en faktisk foreliggende samling, der i så fald har været en af landets betydeligste. Det støttes af, at det i Henrick Becks utrykte forarbejder til en selvbiografi nævnes, at da han omkring 1818 begyndte at interessere sig for fugle, var der på Ålholm en stor ældre samling, som blev vedligeholdt og udbygget af greven.⁵⁰ Da han senere i livet arbejdede på at skrive en dansk ornitologi, opregner han de samlinger, der står til hans rådighed. Den eneste privatsamling i København, han nævner, er Rabens – den var øjensynlig i mellemtiden flyttet til hovedstaden. Efter Frederik Christian Rabens død kom et

ukendt antal fugle som gave til Universitetet.⁵¹ En enkelt af grevens udstoppede fugle vendte hjem til sin føde i 1971, da den islandske stat hos Sotheby's i London købte grevens *Alca impennis*, den for længst uddøde gejrfugl. Da den udstoppede fugl ankom med flyvemaskine til Reykjavik var den røde løber rullet ud, flagene røg til tops overalt på Island og skolebørnene fik fri. Aldrig har nationalitetsfølelse og en enkelt udstoppet fugl været så nært forbundne.⁵²

Sten

Det, som i indledningen blev kaldt den geologiske samling fra Ålholm, indeholder mineralier, bjergarter og forsteninger. Frederik Christian Raben var især mineraliesamler, men det er som om han med alderen blev stadig mere optaget af den brede geofysiske teori-dannelse. I anden halvdel af 1700-tallet sker der inden for mineralogien, ligesom inden for en række andre underdiscipliner af naturhistorien, en adskillelse mellem økonomi og den rene videnskab. Interessen samlede sig nu om krystalstrukturens morfologiske udtryk – og skønhed – og ikke om, hvad man kan udsmelte og anvende i samfundshusholdningen. Den systematiske stræben betød på den anden side, at samlingerne også kom til at indeholde det almindelige og ikke særligt kostbare. Under sit studieophold i Paris 1791 havde Raben mulighed for at følge forelæsninger af tidens koryfæer inden for kemi, mineralogi og krystallografi. Raben leverer i sin dagbog en skildring af, hvorledes storsamleren Balthazar Sages (1740-1824) mineralier er udstillet i skabe af spejlglas og fortæller desuden om Sages trængsler i det revolutionære Paris. Raben er helt klart en *connaissanceur*, en – som han selv udtrykker det – »elsker af mineralier.« Men da han samtidig er interesseret i samfundets indret-

ning og økonomi, besøger han på sine rejser ofte mineanlæg. Det er blandt andet ved nogle af disse besøg, man kan træffe ham ræsonnerende over arbejdsvilkårenes forfærdende helbredsmæssige konsekvenser. Raben var ingen politisk *laissez-faire*-type.

Sidst i 1790-erne kom det første specialtidsskrift om mineralogi, og i løbet af de første tiår af 1800-tallet var de grundlæggende gennembrud i faget gjort.⁵³ Det er de samme år, hvor Rabens mineralogisk-geologiske samlinger tager til. At han har forsøgt at følge med den videnskabelige udvikling, er der ingen tvivl om. Han havde et stort personkendskab og købte den nyeste litteratur. Men i øvrigt har han trukket på Gregers Wad (1755-1832), der varetog Universitetets naturaliesamling. Der er ingen kataloger og ingen arbejdsoplysninger bevarede fra Rabens samling, så man kan ikke kigge ham efter i de videnskabelige sømme, blot konstatere, at han søgte tidens autoriteter. Helt overordnet har hans samling nok været anlagt geografisk efter hans egne indsamlingsrejser, det er der indiciet for.⁵⁴ Ved siden af at indsamle selv købte han mineralier i de europæiske hovedstæder og byttede sig til andre. Mineralier, bjergarter og fossiler er tungt rejsegods, og desværre er rejsedagbøgerne på en enkelt nær stumme om de praktiske problemer og udgifter. Men det ser ud til, at han har rejst med en tjener og så ellers hyrede folk, efterhånden som rejsen skred frem.

Den nummererede geologiske samling, som Nationalmuseet nu har modtaget fra Ålholm, er på 224 numre med tilhørende håndskrevet katalog, *Fortegnelse over Mineralie- og Bjergart Samlingen paa Aalholm*, som på ejerens foranledning er blevet udarbejdet 1885 på Københavns Universitets Geologiske Museum. Næsten alle stykkerne er bevaret. Det katalogiserede består dels af materiale fra Ålholms gam-

Fire konkyliearter fra Frederik Christian Rabens samling i originale æsker. Man ser de gamle påklistrede numre og i bunden af den ene æske Heinrich Becks etikette. Den hvide konkylie, der hverken har nummer eller etikette, er den berømte og af datidens europæiske samlere stærkt eftertragtede »ædel vindeltrappe« eller *Epitonium scalare* Linnaeus (Nationalmuseet foto nr. 3859).

Frederik Christian Raben til Christiansholm (1769-1838). Maleri af Jens Juel ca. 1794 (privateje. Foto: Grønlunds Forlag).

le samling, dels af materiale som er givet i bytte for – som der står i kataloget – »en Del overflødige Doubletter væsentlig Zeolitter og Chalsedoner.« I museets modtagelsesprotokol kan man se, at det drejer sig om i alt 106 stykker fra Island og Færøerne og et enkelt stykke fra Danmark.⁵⁵ Denne samling, som har været velordnet, er formodentlig den, der i Ålholms løsøreprotokol fra 1909 er placeret i »Galleriet« i et egetræsskab med mange skuffer og omtales som »den mineralogiske Samling.«⁵⁶ Rabens oprindelige samling må have været meget større, bedømt ud fra hans indsamlings- og indkøbsaktiviteter.

En del af samlingen blev umiddelbart efter Rabens død købt af Universitetet til den nye realskole i Århus,⁵⁷ dog således at Universitetet selv udtog det, de kunne bruge, »hvorved Kabinettet kom i Besiddelse af flere hidtil savnede Varieteter.«⁵⁸ Det ovenfor omtalte katalog fra 1885 har en mindre afdeling på 50 numre, heraf er bevaret 25. Det er en serie kalkcinders fra Karlsbad, anlagt som en tur rundt i byen, hvor man så ved diverse træfpunkter – kirken, brandstationen, rådhuset – har et stykke kalksten fra undergrunden lige netop dér. Det viser variationen i kalksten inden for et me-

get begrænset område, men det må vist især opfattes som en raffineret turistsouvenir fra det berømte badested i tidens smag. Samlingen er anlagt som en kopi af en samling, Goethe havde ordnet under sine tre ophold i Karlsbad.⁵⁹ Det kan her indskydes, at Rabens medicinske interesse træder frem i hans optagethed af de forskellige badsteders vandkvalitet og vandets mulige indflydelse på helbredet. Han gør sig en del diætovervejelser – tendensen er absolut asketisk. Tilbage på Ålholm og nu på Nationalmuseet er der, ud over det af 1885-kataloget omfattede, en samling fossiler: muslinger, søpindsvin, svampe og planteaftryk, dertil diverse sten, som hverken har numre eller etiketter.

Oldsager

Derudover er der en lille oldsagssamling på 72 numre, som nu også er kommet til Nationalmuseet. Hverken i arkiverne eller i den trykte litteratur om Ålholm er der fundet nogen omtale af eller henvisning hertil. Sådanne samlinger blev almindelige på herregårdene i den nationalromantiske periode, og der var altså også en på Ålholm, men den kan sagtens være meget ældre.⁶⁰ Der kan nævnes en enkelt begivenhed, som peger på samlingen. I august 1840 havde digteren og lægen Emil Aarestrup, der på dette tidspunkt boede i Nykøbing Falster, antikvaren Christian Molbech med på en tur til Ålholm, hvor man til Molbechs store fortrydelse havde åbnet en kæmpehøj.⁶¹

Private samlere og deres møbler

I 1812 købte Frederik Christian Raben det store palæ i København på hjørnet af Bredgade og Sankt Annæ Plads, uden tvivl med henblik på at skabe de

rigtige rammer for sine voksende samlinger.⁶² Det forklarer hans vedvarende interesse for det rent udstillingstekniske. De to nyklassicistiske kabinetter, som Nationalmuseet har fået sammen med samlingerne fra Ålholm, er formentlig en lille smule ældre. Det er mildest talt svært at finde andre skabe at sammenligne dem med, for der er aldrig nogen, der har påtaget sig at belyse de private samlerkabinettets historie fra 1740-erne og frem med en ordentlig eksempel-samling. Ålholm-skabene ligner andre store vitriner fra samme periode. Det, der entydigt gør dem til samlerkabinetter, er deres trappehylder. Konkylieliebabinettet på Frederiksdal har den samme indretning.⁶³ Det er udformet af ovenfor omtalte Lorenz Spengler i 1762, stilmæssigt en sen og meget behersket rokoko og altså noget ældre. På Zoologisk Museum findes et nyklassicistisk samlerkabinet af lidt mindre dimensioner. Det har almindelige hylder, men har oprindeligt haft løse bakker, der ligesom moderne brevordnere har en lav forkant. Det betyder, at man kan orientere sig om bakkens indhold uden at trække den ud. Enhver arbejdende zoolog ville foretrække de løse bakker frem for trapperne, idet man bruger en referencesamling således, at når man får et nyt dyr til sin samling, fremtager man den gruppe af dyr, der umiddelbart synes at ligne mest for at sammenligne, derefter indplaceres dyret i systematikken for til sidst at henlægges i samlingen.

De store vitriner med trapper kan naturligvis godt bruges på den måde, men det er meget upraktisk, og deres hovedidé er da også en helt anden. For det første udstiller man dyrene, så man kan se dem uden at skulle tage dem frem. Det betyder, at den interesserede publik kan have glæde af udstillingen uden at skulle betjenes. For det andet opnår man, at udstillingen

får en ekstra dimension, synsfeltet bliver som en tavle, der i to dimensioner viser den systematik, der ligger til grund for samlingens ordning. Man gestalter et billede af en idé. Udstillingen er et lærestykke, og det bekræfter, at de store private samlinger er tænkt som halvoftentlige rum. Endelig hører udstillingsformen nøje sammen med den nye samlertype, *le connaisseur*, der dyrker skønheden i samlingerne, men uden at det står i modsætning til videnskaben.⁶⁴ Hvordan det mere præcist skal forstås, leverer F.C. Raben selv et glimrende eksempel på. Da han rejste i Portugal, så han i et kabinet, at man havde omkranset en skarabæ med sommerfugle, et typisk rokokkoarrangement. Nu kunne man tro, at Raben ville trække på skuldrene og konstatere, at det var gammeldags og ulogisk – men den ellers så kølige og velovervejede Raben er forarget og fuld af væmmelse. Man har øjensynligt krænket hans værdigrundlag. Frederik Christian Rabens universelle naturvidenskabelige stræben er tydelig. Der adderes hele tiden nye aspekter. På Ålholm blev det ene tårn indrettet til observatorium, han køber astronomisk, optisk og elektrisk udstyr. På nogle rejser foretager han meteorologiske målinger, på andre magnetiske, og han synes i stigende grad at sigte mod zoologiske samlinger inden for alle dyregrupper, selv hvaler fatter han interesse for. Ligheden med Alexander von Humboldts universalistiske stræben er slående.

Med Frederik Christian Rabens generation forsvinder de store universelle samlere.⁶⁵ De kan ikke konkurrere med de offentlige samlinger bemandet med en ny tids professionelle stab af forskere. Men det voksende borgerskab fortsætter med at samle, men nu specialiseret og i mindre målestok. I den angelsaksiske verden er private konkyliesamlinger stadig vidt ud-

bredt, og i Danmark er der en stærk tradition for insektsamleri, som stadig er levende. Det er indlysende, at samlerlysten, der som incitament har ønsket om at eje det sjældne, krydser en ny tids kollektive ønske om at beskytte truede arter. Men interessant kunne det være at få skrevet den historie frem til vi lukker og slukker og tager på fotosafari. Det eneste aspekt af min beretning, som stadig er rigtig vitalt, er havebruget, det er den største fritidssektor i Danmark og omfatter socialt hele samfundet. Hvilket museum dokumenterer mon denne havelidenskab i dens historiske, ideologiske og sociale dimension? Der er meget andet til end de klosterhaver og bondehaver, museerne lejlighedsvis kaster blikket på.

Til sidst er kun at sige, at den systematiske gennemgang af arkiver, som nu er i gang, vil bringe meget mere frem om Ålholm-grevernes samlinger. Ikke mindst bliver det interessant at se historien ført frem til 1996, hvor der på Ålholm var et bil- og slotsmuseum. Det er indlysende, at Raben-familiens indsats inden for naturvidenskab, som her har været i fokus, er stærkt undervurderet. Ikke bare er den blevet forbigået, men når man endelig har udtalt sig om indsatsen, er det ofte i et nedladende tonefald. Så er der også omtalen af familien i almindelighed, især efter Frederik Christian Rabens død 1838, som, uanset hvilken greve vi peger på, er spydig og belagt med halvkvædede viser. Der er indicier for, at familiens nære tilknytning til tysk kultur har bragt dem i vanskeligheder både i det 18. og det 19. og i alle tilfælde i det 20. århundrede, hvor man ikke har glemt, at Ålholms besidder i 1940 anbefalede, at Danmark under nazistisk ledelse knyttedes nærmere til Tyskland. Min fornemmelse for grever siger mig, at det ville være lærerigt for alle parter at se forfra på den sag.

Herbarieark fra Frederik Christian Rabens brasilianske indsamlinger. Nogle år efter Rabens død blev hans brasilianske indsamlinger opdelt og sendt til forskellige herbarier. Rabens familie beholdt det afbildede eksemplar på Ålholm, men en dublet blev sendt til en velkendt botaniker og ligger nu i det store herbarium i Meise i Belgien. På basis af denne dublet beskrev den tyske botaniker Otto Sendtner *Capsicum rabenii* (»Rabens peber«) som en ny art. Den danske botaniker Ove Poulsen søgte i 1905 forgæves *Capsicum rabenii* på Ålholm (nu Botanisk Museum) – ingen havde skrevet det af Otto Sendtner tildelte artsnavn på herbariearket. Det har dog vist sig muligt at finde den pågældende plante ved en sammenligning af de to herbarier. *Capsicum rabenii* er sandsynligvis ikke en god art, men kun en form af den almindelige cayennepeber – *Capsicum frutescens* (Botanisk Museum. Foto Nationalmuseet F 3856).

Udblik

Hvis historieforskning skal være andet og mere end personlig terapi eller et socialt ritual, der på forunderlig vis giver et udkomme for dem, der behersker riterne, skal der andet og mere til end at pege på et hul i den museologiske forskning, som jeg gør i indlednin-

gen – huller har i sig selv intet krav på at blive fyldt ud. Der er derimod, synes det, én dagsorden nu, som overskygger alle andre, og det er at finde vej ud af rationalitetens irrationalitet. Historikerens opgave må være, med rationaliteten i behold, at genoverveje modernitetens genese for at se, om der dér skulle findes åndelig næring til mod-

billeder, der kan åbne for en strategi, som igen kan gøre *Homo sapiens* til herre i sit eget hus. Jeg vil gerne her til slut prøve at indskrive dette essay i en sådan bestræbelse.

Det gigantiske inventariseringsprojekt af kloden med alle dens lande, vande og skabninger, der tager retning og moment i Renæssancen, skifter til et højere gear omkring 1740. Den lærde republik vender sig inden for et tiår fra de matematisk funderede videnskaber med deres studier af den døde materies lovmæssigheder mod den levende natur. Drivkraften er hverken den kristne tro eller statsmagts forkløede merkantilisme – jeg synes, man har ladet sig forlede af tidens retorik. Inventariseringsprocessen er et gigantisk sprogligt *blow up* som synkront og diakront åbner verden for tanken og det materielle liv for helt nye værdier og handlinger, hvad der tendentielt presser gudsforholdet i baggrunden til en mere ydmyg plads som konvention. Vækststedet er den aristokratiske *leisure*-kultur, som den udfolder sig i en alliance mellem den gamle og den nye besiddende klasse. Eksakte kundskaber om naturen blev en tungtvejende del af det almene dannelsesideal. Eliten var ikke amatører, al den stund der ingen professionelle var, men et stykke ind i 1800-tallet sætter professionaliseringen og institutionaliseringen ind, således at en ny epoke er på plads 1850.

Det er ikke for udredningen af kronologien i den naturvidenskabelige erkendelse, at man skal rejse hundrede år med familien Raben og dens ambiente – kronologien er på plads – men for til bunds at forstå, at der var tale om en helt anderledes rummelig kultur, hvor det stod enhver frit for at studere og ytre sig om naturen og dens tilskikkelser. Naturvidenskab var en udbredt fornøjelse og bidrog til det gode liv. Det er forbavsende, at rationalitetens vogtere siden midten af 1800-tal-

let, hvor naturvidenskaberne institutionaliseredes og blev en del af skolepensumet, har været i stand til skridt for skridt at tage paratviden om og glæden ved den umiddelbart iagttagelige natur med alle dens skabninger fra folk. Naturvidenskaberne er ikke længere en del af det gode liv. Humanvidenskaberne skal passe på ikke nu at gøre naturvidenskaberne kunststykke efter. Næsten hver eneste dag kan man opleve den parodiske situation, at mennesker i det offentlige rum ræsonnerer over tilværelsen, som den nu tager sig ud fra deres udsigtspunkt, hvorefter en eller anden bindestregsforsker træder frem og kræver dokumentation for påstanden og flere penge til forskning for at kunne udtale sig. Rationalitetens vogtere har koloniseret både naturen og samfundssfæren, så folk jages ud af rationalitetens hjem ind i irrationalitet og narcissisme. Det er djævelsk, det er kedsommeligt, det er af det onde, og der er ingen frelse, hvis man forsætter med at gå lige ud.

Noter:

På denne plads bør universitetslektor Hans Tybjerg, Botanisk Institut, Københavns Universitet, nævnes, fordi han i 1996 som den første gjorde en indsats for at redde de her omtalte dele af Ålholm-samlingen for Danmark. Desuden en personlig tak til Hans Tybjerg samt til Olof Ryding, Botanisk Museum, og Mona Rasmussen, Nationalmuseet, for hjælp undervejs.

1. Afgangs Journal 1924–1962. Geologisk Museums Arkiv. Før da var Nyborg Straffeanstalt i 1925 blevet betænkt.
2. Her skal dog nævnes Signe Mellemgaard: En Guds og skallernes mand, Siden Saxo, 18. årg.: 2. 2001. 31-37, hvor der bl.a. berettes om boligindretningen hos en borgerlig samler. – Om Ole Worms museum: H.D. Schepele: Museum Wormianum. Dets Forudsætninger og Tilblivelse. Odense 1971. Om Kunstkammeret: Bente Gundestrup (udg.): Det kongelige danske Kunstkammer 1737/The Royal Danish Kunstkammer 1737, I-II + registerbind. København 1991-95. Se i

- øvrigt Jens Erik Kristensen: Det kuriøse og det klassificerende blik – naturens indsamling og forordning fra Renæssancens samlere til det moderne naturhistoriske museum med Museum Wormianum som udgangspunkt, Den jyske historiker, 64. 1993. 31-44.
3. Sml. Norman Hampson: Upplysningen, Stockholm 1993, s. 211-12. – Ud over de dér anførte åndshistoriske betragtninger er det nærliggende at påpege, at det naturvidenskabelige samleri med dets mange aktiviteter var en platform for kontakt på tværs af sociale skel. Det var viden, det kom an på, og naturhistoriske samlinger kunne anlægges efter enhver målestok. Fattige studenter kunne kapitalisere deres viden ved at samle ind i det lokale område, systematisere det indsamlede og sælge samlingen. For de kyn-dige åbnede der sig nye muligheder for lønarbejde hos rige samlere. Et eksempel er svenskeren Daniel Carl Solander, den senere chef for British Museum, der i sin stockholmske ungdom i 1750-erne arbejdede sig frem på denne måde. Herom Patrick O'Brian: Joseph Banks: A Life. London 1997, s. 35 (1. udg. 1987).
 4. Oversigten over slægten er baseret på Nils G. Bartholdy: Stamtavle med våbenafbildning og portrætter over slægten Raben – Raben-Levetzau, Danmarks Adels Aarbog, 85. 1970-71, afsnit II (34 s., særskilt paginering).
 5. Brev fra Christian Frederik Raben til René-Antoine Ferchault de Réaumur, 8. maj 1749. Ålholm Godsarkiv: 29. Private arkivalier: Breve fra C.F. Raben til R.-A. F. de Réaumur 1741-53. Landsarkivet for Sjælland m.m.
 6. Erik Pontoppidan: Den Danske Atlas, 1763-81 (repro. 1969-72), I, s. 615.
 7. Asger Lomholt: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742-1942. Samlinger til Selskabets Historie, I. København 1942, s. 95, 326.
 8. Erik Wilhelm Dahlgren (udg.): Kungl. Svenska Vetenskabsakademien: personförteckningar 1739-1915. Stockholm 1915, s. 105.
 9. Se ovf. note 5.
 10. Akvarellerne, som viser sommerfuglenes metamorfose og visse andre dyrs livscyklus (Sotherby's auktionskatalog: Aalholm Slot, Nysted 20.-23. maj 1996, nr. 1080), blev købt af Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek. Om Søren Abildgaard og C.F. Raben: Christian Molbech: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Historie i dets første Aarhundrede 1742-1842. København 1843, s. 136, note 148. – Sommerfuglepræparaterne var ikke udbudt til salg i 1996, men blev sammen med adskillige andre insektpræparater købt af en privat handlende. Tolv af disse er 2001 kommet til Nationalmuseet. Det må håbes, at andre af disse værdifulde præparater senere dukker op.
 11. Yngve Löwegren: Naturaliekabinett i Sverige under 1700-tallet. Ett bidrag til zoologiens historia. Uppsala/Stockholm 1952, s. 89-90.
 12. Morten Thrane Brünnich: Dyrenes Historie og Dyresamlingen udi Universitetets Natur-Theater, I. København 1782, s. xxviii. Her om »den Samling af malede Fugle, som Hr. Etatsraad Tøger Reenberg Teilman har ladet efter Naturen afbilde paa sin Gaard Endrupholm i Skadsherred i Jylland. Yderligere kan nævnes, at der i svenskeren Carl Gyllenborgs samling fra før 1745 var »diverse af papp gjorde Chinesiske Foglar« (Yngve Löwegren, Anf.arb., s. 194). I et udateret manuskript til et uafsluttet, aldrig udgivet værk om Danmarks fugle omtaler H. Beck i forbindelse med en gennemgang af sine kilder, at »Dr. Melchior har ... anlagt en vakker Samling af Afbildninger efter Naturen.« Zoologisk Museums Arkiv: B9: H. Beck: Udkast til Danmarks Fugle [1826].
 13. Olof Rudbeck den Yngre havde en samling fugletegninger, hvoraf flere blev brugt af Linné som grundlag for typebeskrivelser. Yngve Löwegren, Anf.arb., s. 65-66. Den 16. december 1792 finder Martin Vahl det i Naturhistorie-Selskabet fornødent som et af seks krav til plantebeskrivelser at indskærpe, »at Beskrivelsen gøres efter Planten selv i dens Naturlige og Vilde Tilstand og ikke enten efter en dyrket eller en Aftegning.« Zoologisk Museums Arkiv: A38: Naturhistorie-Selskabets deliberations Protokol 1792-1803.
 14. Brev fra Christian Frederik Raben til Réaumur, København den 10. marts 1742: »*Monsieur le Baron Corff, Ministre de la Cour de Russie (...) m'a donné une pierre d'asbeste, dont on trouve une grande quantité en Sibirie*« (som ovf. n. 5). Dette stykke asbest er sandsynligvis senere kommet til Rosenborg, som 1819 modtog en geologisk samling, hidrørende fra en af C.F. Rabens yngre sønner. Zoologisk Museums Arkiv: B19: H. Beck: Dagbogsoptegnelser fra 1821 og Rejseoptegnelser fra Skåne og Tyskland 1828. – Rosenborg-samlingen overgik senere til Geologisk Museum.
 15. Således fik gartner Kyhn 1749-50 80 rd. i årsløn – ca. 10 rd. mere end de øvrige højt-placerede godsfunktionærer. Ålholm Gods: 18. Regnskaber og skatter 1736-1787: Ud-gifts- og indtægtsjournaler: 1749-50. Landsarkivet for Sjælland m.m.
 16. Svend Bruun og Axel Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919 – Udvikling gennem Tiderne. København 1920, s. 104.

17. Sml. Asger Lomholt, Anf.arb., s. 8, hvoraf fremgår, at Raben havde forstand på mønter.
18. I den i Paris bosatte danske konkyliesamler Christen Hee Hvass' breve fra 1780-erne kan man følge det omfattende projekt, det var at opdrage et barn »*efter Naturens vink*« – herunder de anskaffelser der blev gjort til hans mindreårige søns konkyliesamling, der var anlagt *en miniature*. Se f.eks. brev fra Hvass til Lorenz Spengler 9. april 1784. Zoologisk Museums Arkiv: C180: L. Spengler – 57 breve fra C. Hvass i Paris til Kunstforvalter Spengler 1782-1793. Om den ude i Europa højt anskrevne danske samler og systematiker Christen Hee Hvass, se i øvrigt S. Peter Dance: *A History of Shell Collecting*. Leyden 1986, s. 63 og passim. Insektforskeren Niels Tønder Lund skrev om børneopdragelse og praktiserede selv sine ideer. Hans lille datter samlede planter, »som han« – fortæller datteren senere – »lærte mig at tørre i gråt papir og klistre pænt på hvidt papir, og lærte mig deres navne, som jeg skrev under dem. Jeg anså min plantesamling som en skat« (Helene Tønder Lunds Ungdomserindringer skrevet i Hjertebjerg på Møn til hendes ældste søn. København [1968], s. 9. – Prins Christian Frederik – den senere Christian – anlagde sit første herbarium som otteårig, det findes stadig på Rosenborg (inv. 25167). Herom Peter Wagner: *Prinsens Herbarium* [1]-2. Urt, 81:2. 46-48; 3. 72-75.
19. Hugo Matthiessen: *En Greve. Jørgen Scheel til Grevskaftet Scheel, Stamhuset Gl. Estrup samt Ulstrup (1768-1825)*. København 1954, s. 24.
20. Axel Garboe: *Geologiens historie i Danmark, I: Fra myte til videnskab. Fra de ældste tider til 1835*. København 1959, s. 214-15.
21. Dette er baseret på en sammenligning med den samling af eksempler på håndskrevne etiketter, som findes på Zoologisk Museums 2. afdeling. Når Raben ikke fik sine konkyliesamlinger bestemt efter den nyeste litteratur, skyldtes det ikke, at den ikke var tilgængelig. Biblioteket på Ålholm havde de væsentligste moderne bestemmelsesnøgler, jf. Fortegnelse over den Deel af afdøde F.C. Greve af Rabens efterladte Bogsamling, som Mandagen, den 17de Februar 1840, Kl. 9, bortsælges ved offentlig Auction, som afholdes i Huset Nr. 1 i Viingaardsstrædet i Kjøbenhavn. København [1840]. Det ældste spor i Ålholm godsarkiv efter konkyliesamlingen er fra 1909, hvor en løsøreprotokol under nr. 2995 nævner to hvidlakerede skabe med glasdøre indeholdende en sten- og konkyliesamling, vurderet til 200 kr. Det er uklart, hvorledes disse skabe forholder sig til løsøreinventar nr. 1241 fra det ligeledes familien på Ålholm tilhørende Lekkende – en sten- og konkyliesamling vurderet til 150 kr. Ålholm godsarkiv: 15. Bygninger og inventar: Ålholm 1909 (Lekkende og Ålholm). Landsarkivet for Sjælland m.m.
22. S. Peter Dance: *Skaller i farver (dansk bearbejdelse ved Kathe Jensen)*. København 1993.
23. Zoologisk Museums Arkiv: A106b: H.C.F. Schumacher: *Fortegnelse over echinodermer og mollusker i hans samling ca. 1820-erne*.
24. *Journal de la Vie Otto Loudwig de Raben Comte De Christiansholm*. Ålholm-samlingen: Otto L. Raben. Det kongelige Bibliotek.
25. Jens Henrik Koudal: »Nodefundet på Aalholm Slot. En kort præsentation.« *Cæcilia*. Årbog 1992-93. Musikvidenskabeligt Institut, Aarhus Universitet 1993. 265-78.
26. Om sammenhængen mellem den melodiske, følsomme og naturlige musik som man kunne høre hos familien Raben og det moderne verdensbilledes tilblivelse, se Joe Allards bidrag i Peter Hulme og Ludmilla Jordanova (udg.): *The Enlightenment and its Shadows*. London/New York 1990. 49-65.
27. *Trap Danmark*, 5. udgave, IV, 3, s. 920, jf. Chr. Axel Jensen, »Aalholm,« *Danske Slotte og Herregaarde*, II. København 1943. 356-68, s. 366.
28. Aage Friis: *Bernstorfferne og Danmark*. Bidrag til den danske Stats politiske og kulturelle Udviklingshistorie 1750-1835, II: Johan Hartvig Ernst Bernstorff i Frederik V's Konseil. København 1919, s. 295.
29. Instruksen er løst indlagt i F.C. Rabens utrykte dagbog fra dannelsesrejsen 1789-92. Botanisk Centralbibliotek. Den milde opdragelse, som de reventlowske børn på Christianssæde, nogle få kilometer længere mod vest, modtog, var tilsyneladende ikke så enestående, som det er blevet hævdet, se Frederikke Charlotte Reventlow: *Vore opblomstrende Børn*. Odense 1990, s. 37. Det kan tilføjes, at da den lille dreng selv blev far, fortsatte han den bevidst radikale pædagogiske linie, således sendte han et af sine børn til Roskilde, hvor han boede i huset hos den dengang omstridte pædagog Anders Gamborg. – Herom i Ulla Dahlerup og Bent Dahlerup (udg.): *Ursula Dahlerup. Baronessens Erindringer 1840-1925*. København 1989, s. 89.
30. Indrestyrelse, som historisk betinget socialkarakter: Tove Kruse: »Det indrestyrede menneske – om den puritanske personlighedstype« i: Håkan Arvidsson, Henrik Jensen og Tove Kruse (udg.): *Magt og mentalitet. Fem essays om overgangen fra middelalder til modernitet*. Roskilde 1995, s. 136. Se også Norman Hampson: *Anf.arb.*, s. 193-94.
31. *Dagbog fra dannelsesrejsen* (se ovf. note 29), I, s. 199-200. Det kan tilføjes, at han også gik i Nationalforsamlingen, hvor han påhørte

- »Grev Mirabeau og Abbé Maury med Fornøjelse« (s. 196).
32. F.C. Raben: Reise til Brasilien 1834-38, 2, s. 28 (Rio de Janeiro, Januar 1837). Denne utrykte rejsebeskrivelse findes på Botanisk Centralbibliotek. En afhandling om grev Rabens brasilianske herbarium er undervejs: Olof Ryding: Count F.C. Raben's Brazilian Herbaria, Taxon 51.
 33. Om Alexander von Humboldts anskuelser: Hanno Beck i: Alexander von Humboldt: Kosmos für die Gegenwart bearbeitet (Quellen und Forschungen zur Geschichte der Geographie und der Reisen, 12). Stuttgart 1978. V-XXIII.
 34. Sml. Donald Worster: De ekologiska idéernes historia (med indledning af Sverker Sörlin). Stockholm 1996, s. 42, 45 og passim.
 35. Johannes Tholle: Aalholm Slotshave, Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog for 1931, s. 117-28, s. 118-19.
 36. Chr. Gentz, »Aalholms eller Christiansholms Have paa Lolland,« Dansk Haugeitidende, nr. 24, 1. dec. 1849, s. 93.
 37. H. P. Rohde: Johan Bülow paa Sanderumgaard. Odense 1961, s. 115 og passim; Victor Hermansen: »Johan Bülow som Samler.« Kulturminde. Ny række, 2. 1957. 101-37. At Bülow også har haft en mineraliesamling fremgår af Alfred Glahn (udg.): Mæcen og Klient. Af en Brevveksling mellem to Bøghvenner 1785-1790. [Holstebro 1925], s. 69.
 38. N.O. Hofman-Bang: Hofmangsgave, Danske Slotte og Herregaarde, II. København 1943, 509-16. Niels Hofman (Bang)s herbarium er på Botanisk Museum. Resten af hans naturhistoriske samlinger ligger i havehuset – Den norske Hytte – på Hofmangsgave, hvor den er ved at gå til.
 39. Kirsten Nannestad: Bolle Villum Luxdorph, Carlsbergfondet. Årsskrift. 1990, s. 136-40.
 40. H.P. Rohde: Anf. arb., s. 46-47, 139.
 41. [Mindetale over Niels Hofman (Bang)] i: Oversigt over Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger. København 1855. 206-22, s. 215.
 42. Sml. Carl Christensen: Den danske Botaniks Historie, II. København 1924-26, s. 12.
 43. De nævnte herbarier var ikke med på Sotherby's auktion 1996.
 44. Al. Ed. Lindblom (red.): Botaniska notiser för år 1839 och 1840. Lund 1841, s. 71-72.
 45. Kjøbenhavns Universitets Aarbog for 1842. København [1843], s. 62-63.
 46. Breve fra etatsråd Spittorff til F.C. Raben af 15. oktober og 29. oktober 1810. Ålholm Gods 29: Breve fra etatsråd Spittorff 1810-1817. Landsarkivet for Sjælland m.m. F.C. Raben har i øvrigt forfattet en aldrig udgivet Flora Groenlandica. Botanisk Centralbibliotek.
 47. Sotherby's auktionskatalog, nr. 1402, 1411-16.
 48. I Ålholm-arkivet er fuglene og fugleskabene nævnt i ovennævnte løsøreprotokol fra 1909 (ovf. n. 21) som nr. 3555, 2556 og 3557 – i alt seks malede skabe vurderet til 620 kr samlet, og som nr. 3560 – 425 udstoppede fugle vurderet til 8500 kr. De befandt sig da i havepavillonen, der var indrettet som museum, jf. C.C. Haugner (udg.): Gamle lollandske Gaarde. Nakskov 1912, s. 21. Uden for museet gejrfuglen, nr. 1099, den stod i vestibulen.
 49. Ålholm Godsarkiv: 29. Private papirer. Landsarkivet for Sjælland m.m.
 50. Zoologisk Museums Arkiv: B19: H. Beck: Dagbogsoptegnelser fra 1821 og Rejseoptegnelser fra Skåne og Tyskland 1828.
 51. Kjøbenhavns Universitets Aarbog for 1839. København [1840], s. 90.
 52. Errol Fuller: The Great Auk. 1999, s. 194-97.
 53. Jf. Wendell E. Wilson: The History of Mineral Collecting 1530-1799. With notes on twelve hundred early mineral collectors (Mineralogical Record, 25:6, nov.-dec. 1994), s. 151-54.
 54. Et indicium for en geografisk ordning af samlingen findes bl.a. i et brev fra F.C. Raben til N. Hofman (Bang) af 6. juni 1832, hvor Raben udbeder sig »en lille Samling af de Mineralier, som forekomme i Danmark.« Botanisk Centralbibliotek.
 55. Geologisk Museums modtagelsesprotokol begyndt den 27. maj 1881, nr. 1053-58. Geologisk Museums arkiv.
 56. Se ovf. note 48.
 57. Den såkaldte videnskabelige realskole i Århus fik ikke nogen lang levetid. Samlingen formodes at være gået videre til Kate-dralskolen. Chr. Buur: Skoleliv og Skolead-ministration i Aarhus for 100 Aar siden. Aarhus Skolevæsens Historie, II: 1814-1847. Århus og København 1919, s. 158.
 58. Afgangs Journal 1846-1891, s. 135 (11. december 1885). Geologisk Museums Arkiv.
 59. Hans-Dietrich Dahnke og Regine Otto (udg.): Goethe Handbuch, 4/2: Personen, Sachen, Begriffe L-Z. Stuttgart/Weimar 1998: »Naturwissenschaften,« s. 788-90.
 60. Karen Løkkegaard Poulsen: Oldsagssamlinger på danske herregårde, KUML 2001. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab. Århus 2001. 71-110.
 61. Morten Borup (red.): Emil Aarestrups Breve til Christian Petersen. København 1957, s. 79.
 62. Jf. Bo Bramsen: København før og nu – og aldrig, 6: Frederiksstaden og Nyhavn. København 1988, s. 187.
 63. Et af naturaliekabinetterne fra Ålholm er afbildet i Sotherby's auktionskatalog: Aalholm

Slot, s. 29, nr. 117. Konkylieskabet på Frederiksdal er afbildet i Jean Anker: Otto Friderich Müller. Et Bidrag til den biologiske Forsknings Historie i det attende Aarhundrede, 1: Barndom, Studenter- og Hovmestertid (Acta historica scientiarum naturalium et medicinalium edidit Bibliotheca Universitatis Hauniensis, II). København 1945, s. 199; Axel Garboe oplyser, at Moltkes samling var anbragt i Skabe med trappevis opstigende hylder (Anf.arb., s. 98). Tilsvarende i Universitetets »Natur-Theater,« oprettet 1772 i »Salen over Communitetets store Forsamlingsværelse,« hvor de lå på trappehylder »enhver Art og Forandring i sin derefter passende Kasse af blaae Papir.« Morten

Thrane Brunnich: Dyrenes Historie ..., s. XXXII-XXXIII.

64. Anke te Heesen: Die Schränke des Kabinet-seculums. Das Naturalienkabinett und seine Präsentation im 18. Jahrhundert, Armin Geus (udg.): Repräsentationsformen in den biologischen Wissenschaften (Verhandlungen zur Geschichte und Theorie der Biologie, 3). Berlin 1998. 59-72.
65. En bearbejdelse af Yngve Löwegrens fortegnelse over svenske samlere født før 1800 (anf.arb., s. 335-97) viser, at den største årgang er født i tiåret 1720-29. Fra 1780 falder antallet af samlere. Vi har lov til at antage, at noget lignende gør sig gældende for Danmark.

Det moderne fængselsvæsens gennembrud i Danmark

Opdragelse, moral og Fængselskommisionen af 1840

Peter Scharff Smith

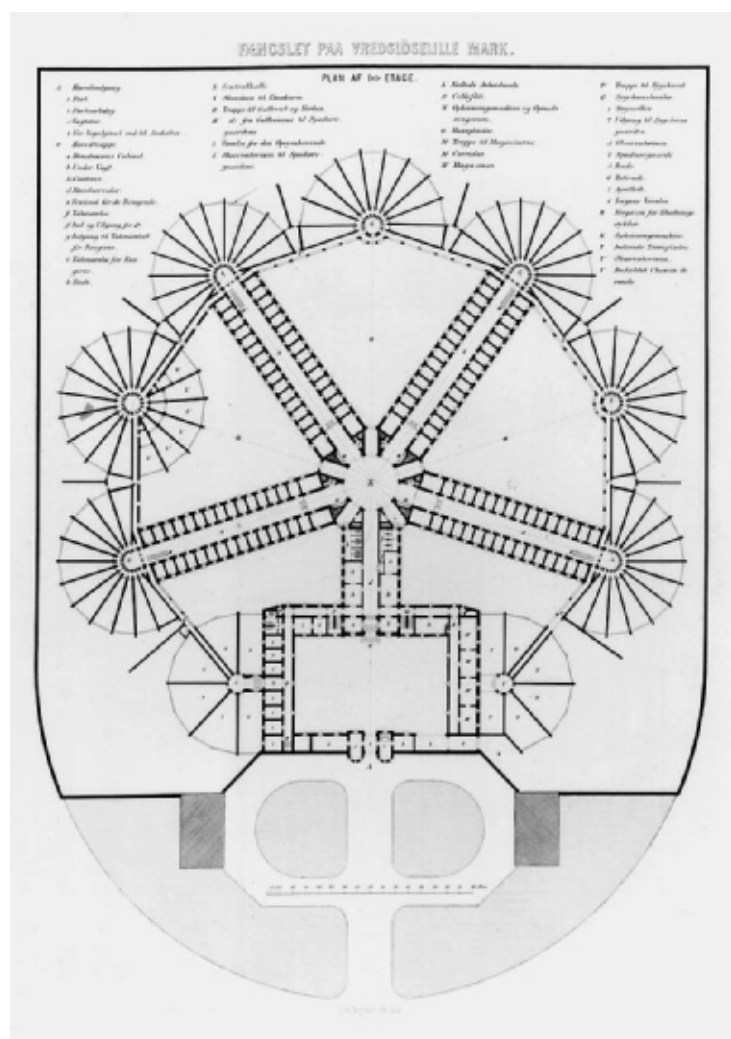
Fortid og Nutid juni 2002, s. 103-132

I perioden 1840 til 1842 blev grunden lagt for et moderne dansk fængselsvæsen. Efter henved 100 år uden grundlæggende fornyelse i de danske straffeanstalter blev store reformer vedtaget, og en bekostelig og omfangsrig udvikling sat i gang. De nye fængsler skulle både afskrække og forbedre fangerne. Midlerne var isolation, hårdt arbejde og streng disciplin. I Danmark havde man i en periode efter 1790 søgt at følge tidlige engelske og amerikanske fængselsreformer, men først i 1840 blev den såkaldte fængselskommission nedsat og afleverede betænkning i 1842. Senere på året resolverede Christian 8., at nye institutioner skulle konstrueres. I 1853 åbnede Statsfængslet i Horsens bygget efter den amerikanske Auburn-model, mens Vridsløselille Statsfængsel stod færdigt i 1859 konstrueret efter den såkaldte Pennsylvania-model. Denne artikel tager et blik på 1830'ernes danske debat om fængselssystemer, og koncentrerer sig herefter om Fængselskommissionens arbejde 1840-42. Meget tyder på, at en udbredt frygt for samfundets moralske opløsning motiverede indførelse af de nye fængselsprincipper, der med deres angivelige karakterdannende funktion i virkeligheden var et led i en almindelig samfundsmæssig opdragelsesproces.

Peter Scharff Smith, f. 1971, cand.mag. i historie og socialvidenskab fra Roskilde Universitetscenter. 1998-99 ansat som arkivarvikar på Rigsarkivets Publikumsafdeling og fra maj 1999 ph.d.-stipendiat på Institut for Historie, Københavns Universitet. Medforfatter til bl.a. *Under hagekors og Dannebrog – danskere i Waffen SS 1940-45* (Aschehoug 1998) samt en længere række artikler om Danmark under besættelsen. Skriver ph.d.-afhandling om det moderne fængselsvæsens gennembrud i Danmark.

Selvom frihedsstraffen fik sit første egentlige gennembrud i sidste halvdel af 1500-tallet med de engelske »*Bride-wells*» og de hollandske tugthuse, så hersker der blandt historikerne generel enighed om, at det fængselsvæsen der brød igennem på internationalt plan fra 1770'erne til ca. midt i 1800-tallet – her refereret til som det moderne fængselsvæsen – betegnede en både kvalitativ og kvantitativ forandring af frihedsstraffen.¹ De nye fængsler, der skød op i denne periode, forvaltede tydeligvis en arv fra deres for-

gængere, men var på afgørende punkter væsensforskellige. En ekstrem disciplin, hårdt arbejde og isolation af fangerne, samt en udbredt tro på at den kriminelle burde forbedres, lige-såvel som afskrækkes, var nøgleordene bag de nye anstalter. Disciplinen såvel som afskrækkelsen og forbedringen, blev i de nye institutioner søgt ført ud i livet med en større intensitet og med nye metoder. Frihedsstraffen fik i løbet af 1800-tallet endvidere en langt større udbredelse, og overtog scenen fra de korporlige straffe samt

Grundplan af statsfængslerne i Vridsløselille (tv.) og Horsens (th.). Arkitektonisk set var Auburn-fængsler relativt traditionelle bygninger, mens pennsylvanske institutioner var spektakulære panoptiske konstruktioner, der betegnede et nybrud inden for bygningshistorien. Førstnævnte er her illustreret ved grundplanen af Horsens Statsfængsel, der åbnede 1853. Kendetegnende ved Auburn-systemet var de mange små natceller (mærket t) og de store sale, hvor det fælles arbejde udførtes i tavshed (mærket l). Et pennsylvansk fængsel, her illustreret ved Vridsløselille

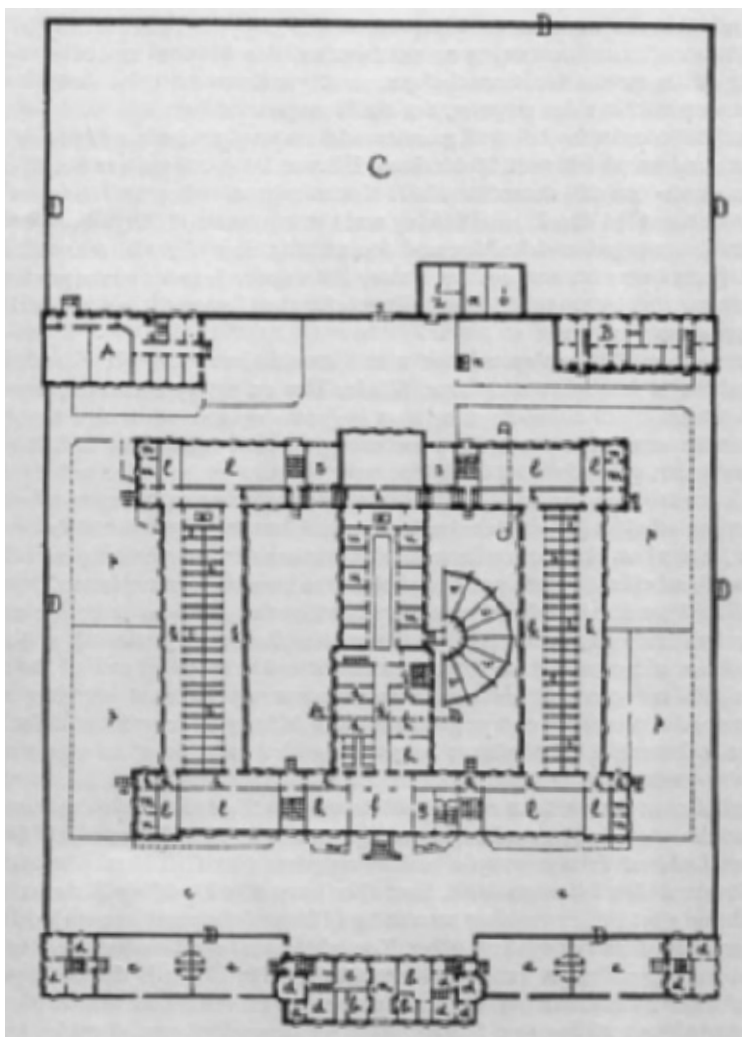
den transport af straffefanger til kolonier, som særligt England og Frankrig havde benyttet sig af.

Baggrunden for det nye syn på fængslet og dets funktion skal bl.a. findes i den strafferetlige reformproces, der foregik i Europa i sidste halvdel af 1700-tallet. Et opgør fandt sted med en dogmatisk-religiøs udformning af lovene, og bl.a. mindskedes vilkårligheden i straffepraksis. Forestillingerne om en ny fængselspraksis blev dog i hovedsagen formuleret i kredse med særlig tilknytning til fængselsvæsenet. En hovedfigur bag de nye tanker

var den engelske filantrop John Howard, der i 1770'erne rejste England og sidenhen Europa rundt for at besøge straffeanstalter. Howard satte bl.a. religionen tilbage på dagsordenen idet han mente, at det i religiøs henseende var muligt at konvertere den levende og ikke blot den døende synder.²

Engelske forsøg med fængselsreformer fulgte sidst i 1700-tallet i hælene på bl.a. Howards tanker, men i løbet af 1820-30'erne overtog USA rollen som fængslets foregangsland. Det skete med udviklingen af de såkaldte Auburn- og Pennsylvania-modeller (sidst-

Statsfængsel der slog portene op 1859, opførtes derimod i en særpræget stjerneform, så enhver celle kunne observeres fra »centralen« i midten. Efter samme princip byggede man de såkaldte strålegårde for enden af hver fløj, hvor 11 fanger ad gangen kunne isoleres under gårdtur, mens en enkelt betjent kunne observere dem alle. Overvågningen og isolationen skulle i Pennsylvania-systemet være konstant (Foto: Det Kongelige Bibliotek (Vridløselille), samt Christiansen og Møller: Statsfængslet i Horsens, 1953).

nævnte blev i Danmark betegnet som Philadelphia-modellen, eller det absolute afsondringssystem³⁾, der blev udviklet i New York og Pennsylvania. Auburn-systemet fandt sin endelige udformning i 1823 og bestod kort fortalt i, at fangerne isoleredes om natten, men arbejdede i fællesskab om dagen. Afsondringstanken var central, hvorfor det fælles arbejde foregik i absolut tavshed. Selv øjenkontakt fangerne imellem kunne resultere i korporlige afstraffelser i Auburn-anstalterne, hvor en hård disciplin opretholdtes. I Pennsylvania-institutionerne var iso-

lationstanken mere gennemført, idet fangerne også opholdt sig i cellen i dagtimerne, hvor de beskæftigedes med arbejde. Her skulle de i deres ensomhed møde Gud og angre deres forbrydelser. Ved transport rundt i fængslerne bar fangerne en maske, for at undgå visuel kontakt med andre indsatte. I begge typer institution ønskede man, både at afskrække og forbedre de kriminelle. De væsentligste faktorer i forbedringsprocessen var arbejdet og religionen, der tilsammen skulle forvandle forbryderne til retskafne mennesker.⁴

De amerikanske Auburn- og Pennsylvania-systemer blev genstand for verdensomspændende interesse. En lang række nationer sendte observatører til USA, og i Europa kopierede mange lande de amerikanske fængselsreformer. Som det vil fremgå nedenfor, var Howards ideer og udviklingen sidst i 1700-tallet med til at inspirere reformforsøg i Danmark, men det var først da Auburn- og Pennsylvania-systemerne ramte nationen, at en vedholdende og omfattende udvikling blev sat igang.

Samlet om det moderne fængselsvæsens gennembrud kan man sige, at det ikke blot bibringer indblik i tidens straffepolitiske overvejelser, men fortæller om væsentlige aspekter af det moderne samfunds tilblivelse. Det er ikke svært at få øje på tendenser til centralisering, bureaukratisering og rationalisering, når man følger fængselsreformerne i perioden. Ydermere er det tydeligt at se, hvordan datidens reformatorer forsøgte at forholde sig til grundlæggende ændringer i samfundet omkring dem. De både teknologiske og bevidsthedsmæssige opbrud i perioden gav sig udslag i optimisme over den nye tids muligheder, men også frygt for at samfundet kunne gå i opløsning. Her blev moral et omdrejningspunkt i debatten. Via disciplinerende opdragelse mente mange, at man kunne sikre en fornuftig samfundsorden, og i denne kontekst gav de moderne fængsler god mening. Som det vil fremgå af det følgende, var det også tilfældet i Danmark.⁵

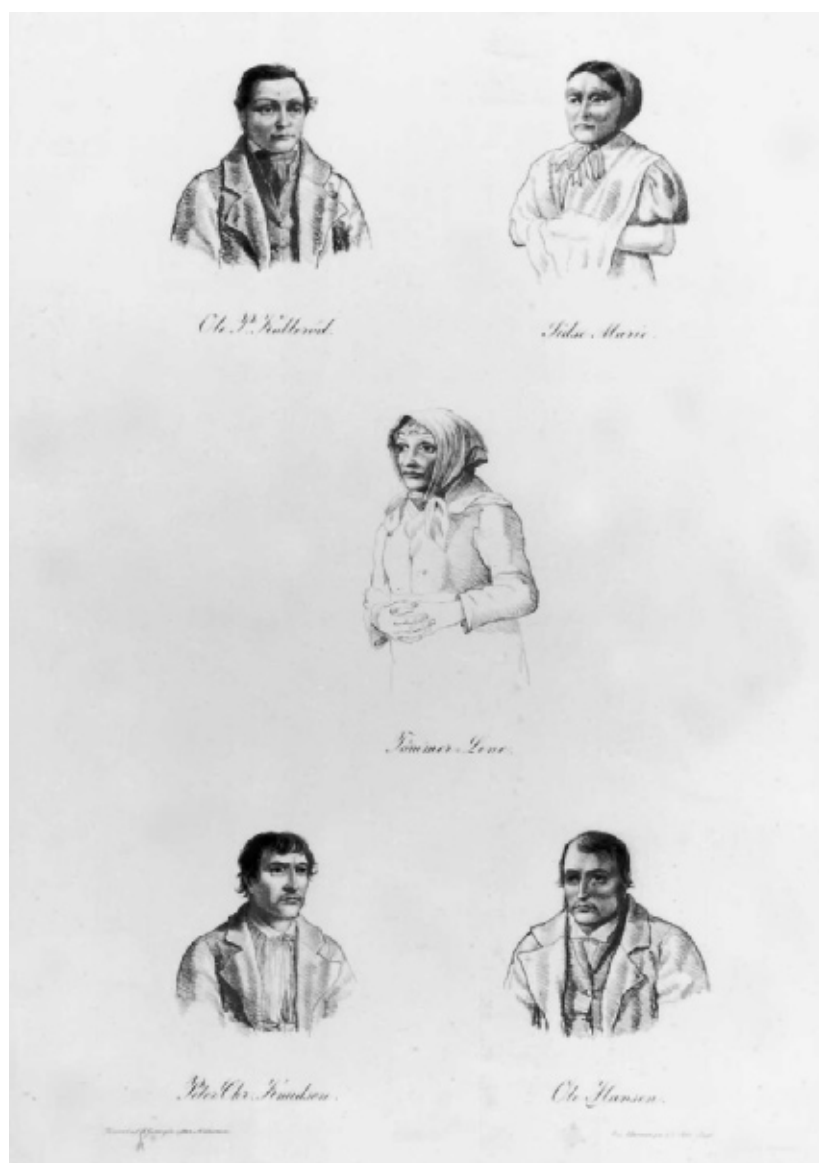
En march på stedet – danske fængselsreformer ca. 1790-1830

Allerede i 1605 fulgte Danmark et internationalt eksempel på fængselsfronten, idet Christian 4. efter hollandsk forbillede lod et såkaldt tugt- og børnehus oprette i København.⁶ I

1740-50'erne fik nationen et egentligt landsdækkende fængselsvæsen, idet tugthuse etableredes i Viborg, Odense og på Møn, samtidig med at et nyt tugthus blev bygget på Christianshavn. Endvidere blev slaveriet i væsentlig grad centraliseret, idet Københavns Stokhus udviklede sig til en regulær straffeanstalt for slaver.⁷ Dette danske fængselsvæsen ændrede herefter ikke grundlæggende udseende før ca. 100 år senere, selvom en strafferetlig reformproces blev sat i gang i Danmark sidst i 1700-tallet, præcis som det var tilfældet i store dele af Europa. I revolutionsåret 1789 trådte en ny såkaldt tyveriforordning i kraft, der stadfæstede at straffeloven skulle »*bestemme et så billigt og passende forhold imellem misgerningens forskellige grader og samme straffe*«. Dette gav anledning til mindre brug af korporlige straffe, og bl.a. derved banedes vejen for øget brug af fængsling. A. S. Ørsted betegnede forordningen som »*en ædel frugt af den menneskekærlige strafferets grundsætninger*«.⁸

Den omfangsrige strafferetlige reformproces satte imidlertid kun få spor i de danske fængsler. Intentionerne var ellers tilstede. I perioden fra starten af 1790'erne indtil krigsudbrudet i 1807 blev et større arbejde sat i værk for at forbedre landets fængsler og arresthuse. Inspirationen kom tydeligvis fra de nye ideer, som særligt Howard havde fremført. Særligt vandt tanken om det skadelige ved de kriminelles samkvem principiel opbakning. I 1790 indførtes derfor en forbedringshusstraf og i 1793 en yderligere forordning, hvori det bl.a. forlangtes at fangerne opdeltes efter grovheden af deres forbrydelser. I praksis medførte de nye tiltag dog ikke de store forandringer. I 1802 påbegyndte man imidlertid en ambitiøs plan, ifølge hvilken der skulle oprettes egentlige forbedringshuse i et større antal provinsbyer landet over. Men med krigens komme i

Historier om forbrydere og kriminalitet var naturligvis populære, også i 1800-tallet. Illustrationen stammer fra Jens Veibel Neergaards værk »Morderne Ole P. Kollerøds, Ole Hansens, Peter Christian Knudsens og flere andre Forbryderes Criminalsag«, der udkom 1838 – året før Neergaard leverede sin hårde kritik af hovedstadens fængsler. Neergaard beskrev således først de syndige kriminelles univers, og fremlagde dernæst de nye amerikanske straffeanstalter som problemets løsning. Kollerød var om nogen udtryk for den moralske degeneration, som det bedre borgerskab frygtede – hvilket hans egne erindringer blot bekræftede til fulde (Foto: Det Kongelige Bibliotek).

1807 gik projektet i sig selv.⁹ Dermed rakte forbedringerne af landets egentlige fængsler, tugt- og forbedringhuse, stort set ikke ud over 1793-forordningen, der i vid udstrækning må betegnes som en hensigtserklæring, der ikke for alvor lod sig realisere under de givne forhold.

Efter statsbankerotten i 1813 og Wienerkongressen 1814 stod nye straffeanstalter heller ikke på dagsor-

denen. Da der i 1817 opstod optøjer i fængslet på Christianshavn reagerede enevælden heller ikke just med moderne reformer. Efter blot 40 timer blev de første 7 dødsdomme afsagt, og kort efter blev henrettelserne sat i værk på gammeldags maner. Tusinde af tilskuere, halshugning og de uheldiges hoveder på stager.¹⁰

Udover nationens trange økonomiske kår skyldtes den relative stilstand

på fængselsfronten uden tvivl landets førende jurist A. S. Ørsted. Ørsted, der fra 1813 var deputeret i Danske Kancelli, gav i en artikel i *Juridisk Tidskrift* i 1828 udtryk for stærk skepsis overfor isolationsfængsling. Ørsted mente at straffens vigtigste formål var afskrækkelsen og ikke forbedringen. Om troen på de nye straffeanstalters forbedrende karakter konstaterede Ørsted tørt, at der vist nok var »meget Blendværk i de Forhåbninger«. ¹¹ På den måde har den indflydelsesrige jurist muligvis kunnet lægge låg på eventuelle straffepolitiske ambitioner i den retning. Man kan i hvert fald konstatere, at jurister på den anden side af Øresund diskuterede forbedringsreformer indenfor fængselsvæsenet i en anderledes positiv tone. Allerede i 1813 fremførte den svenske jurist Johan Gabriel Richert således forslag til, hvorledes forbrydere skulle forbedres efter amerikansk forbillede. ¹² I 1830'erne gav flere danskere udtryk for en lignende overbevisning.

Fængselsdebat og begyndende politiske diskussioner 1830-1840

Allerede året efter Ørsteds kritik fik de amerikanske innovationer positiv omtale i danske medier. I *Statsoekonomisk Archiv* kunne man læse, at landets fængsler burde gøres til »de almindelige Dannelsesanstalters om end sørgelige saa dog nødvendige Supplement«. Forfatteren var Christian Georg Nathan David, og han henviste til de nye nordamerikanske fængsler som et nyttigt forbillede. ¹³

David var en af frontfigurene i den liberale bevægelse, og blev primus motor i kampen for fængselsreformer i Danmark helt frem til 1850'erne. David blev i 1830 professor i statsøkonomi ved Københavns Universitet og kom de næste 40 år til at spille en væsentlig politisk rolle, særligt efter ene-

vældens fald hvor han nåede at indtage poster som nationalbankdirektør og finansminister. I 1834 var David med til at starte de liberales hovedorgan Fædrelandet. ¹⁴ Allerede året efter benyttede professoren denne naturlige tilgang til medierne til at fremføre sit syn på landets straffeanstalter og berette om de nye amerikanske reformer. David stemplede de danske såkaldte forbedringshuse som »forværrelsens Høiskoler«. ¹⁵ Et problem var de frie samkvemsforhold, der herskede i anstalterne, hvor de hærdede forbrydere angiveligt fordærvede de resterende mere eller mindre uspolerede individer. F.eks. unge førstegangsforbrydere. David hæftede sig særligt ved det store tilbagefald til kriminalitet, man kunne konstatere blandt de danske fanger. Mange af de indsatte var recidiver – dvs. lovovertrædere der tidligere havde været straffet med fængsel. Den 1. januar 1835 sad der 187 fanger i Viborg Tugt- og Forbedringshus, hvoraf 70 havde siddet i denne anstalt før, mens hele 137 havde været straffet tidligere. ¹⁶ Dette voldsomme tilbagefald forårsagedes ifølge David bl.a. af den demoralisering som fangernes nære omgang førte med sig, hvorfor en vigtig del af løsningen bestod i at bryde mulighederne for kommunikation. Derefter kunne man tænke på at forme de indsatte til ordentlige mennesker. Dette skulle ske i henhold til den nye viden om den kriminelles væsen, som fængselsreformprojektet angiveligt byggede på. De gamle straffeanstalter tilhørte ifølge David en tid, hvor man ikke havde undersøgt endsige spekuleret over »de forskellige Straffearters physiske og psykiske Virkninger paa Fangen« – men nu havde videnskaben altså fundet en løsning. ¹⁷ Religiøse forhold spillede imidlertid også en væsentlig rolle. David så ikke blot amerikanernes rationelle praktiske sans men også deres nyvundne religiøsitet, som de væsentlig-

ste faktorer bag de moderne fængslers gennembrud.¹⁸

Også andre fremstående borgere meldte sig som kritikere af landets straffeanstalter. I 1839 udgav general-krigskommissær dr. Jens Veibel Neergaard et mindre værk, hvori han bramfrit konstaterede, at ingen del af statsstyrelsen var så ufuldkommen som fængselsvæsenet.¹⁹ Som hos David var forbilledet de amerikanske anstalter. En måske uventet opbakning fik Neergaard og David af den kriminelle Ole Kollerød, der skrev sine erindringer mens han ventede på resultatet af sine appeller til Højesteret og kongen – han var dømt til døden. Neergaard og David kunne næppe have fundet en bedre illustration af deres anklager, end de beretninger Kollerød havde fra sine utallige fængsels- og arrestophold. »Ja, de fordømt arrester, de har rent fordærvet mig« konstaterede den indespærrede.²⁰

En række sager der blev omtalt i kancelliets udgivelse »*Collegial Tiden*«, tydeliggør ligeledes disciplinærproblemer i straffeanstalterne. I 1834 blev en islandsk rasphusfange i Christianshavn eksempelvis dømt til døden, for at have overfaldet en opsynsmand og stukket ham gentagne gange med en kniv, som han brugte til sit arbejde. Alene i 1833 havde der angiveligt været hele 17 sager i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset omhandlende opsætsighed mod opsynet og brug af eller trusler med kniv.²¹ Alt i alt må man fastslå, at forholdene i landets straffeanstalter på ingen måde lod sig forene med de værdier, som eksempelvis C.N. David og generalkrigskommissær Neergaard agiterede for. De var bærere af en ny borgerlig moral, der satte nye grænser for det tilladelige. Korporlig afstraffelse og uhygiejniske forhold var ikke længere passende, men kunne tværtom vække forargelse.

Også i provinsen blev der taget fat på fængselsproblemet. Byfogeden i

Store Heddinge, Frederik von Bülow, undersøgte i 1831 Viborg Tugt- og Forbedringshus, og publicerede et skrift om anstalten. Bülow fandt, at skønt Viborg-anstalten havde »*Navn af Forbedringshuus*«, så var det »*et høist ufortjent Navn*«. Byfogeden ønskede efter Howards forbillede adskillelse af forbryderne, efter køn, alder og ikke mindst forbrydelsens grovhed, og henviste til England og USA som forbilleder. Straffeanstalten i Viborg blev grundigt gennemgået, og moralske, disciplinære og hygiejniske mangler fastslået. Endvidere ønskede byfogeden en større religiøs indsats, og spurgte retorisk, »*men hvor mange Præster besøge vore Arrester og Straffeanstalter?*«. ²² Viborgs arrester gav Bülow en lignende overhaling, og særligt på den baggrund skulle hans skrift vise sig at få politisk betydning. I 1838 blev Bülows tekst således fremlagt for Roskilde Stænderforsamling sammen med et lignende forbedringsforslag forfattet af et af forsamlings fremtrædende medlemmer, Helsingørs borgmester J.A. Steinfeldt, og et yderligere forslag udarbejdet af højesteretsadvokat Salicath.²³ Herefter blev det genstand for heftig debat, om man skulle poste penge i en gennemgribende renovering af landets arrester og fængsler. Blandt andet fandt flere, at 1793-forordningen om en bedre indretning af landets fængsler ikke blev overholdt. Der var imidlertid udbredt modstand mod at slå for stort brød op i forsøget på at forbedre arresterne. En væsentlig årsag skal nok findes i de økonomiske overvejelser, som den kongelige kommisarius ved Roskilde Stænderforsamling – ingen ringere end A.S. Ørsted – satte fingeren på i et indlæg.²⁴ Ørsted mente, at dersom man skulle indhente de nødvendige udgifter over skatten, så ville det »*opvække saa meget mere Uvillie, som Flerheden af de Individier, der holdes i Fængsler, dog hører til den slettere Deel af Be-*

*folkningen, der maaske endog vilde finde sig vel ved Fængselslivet».*²⁵ Den praktisk anlagte jurist, Professor P.G. Bang, og med ham den kongelige kommisarius, mente videre at der allerede var gjort meget for at forbedre landets arrester, og sidstnævnte ønskede tydeligvis at holde statens finanser tilbage i denne sammenhæng.

Langt værre for flere delegerede fra den lokale administration var det uden tvivl, at kommunernes pengekasse også var inddraget i det oprindelige forslag. Ørsted betvivlede da også lakonisk, om der fra kommunernes side kunne gøres regning på de anstrengelser reformplanerne krævede.²⁶ Steenfeldt måtte gå i defensiven, og bemærkede at det ikke havde været forslagsstillernes hensigt, »at Arresterne i Danmark skulde indrettes efter de Idealer, man havde set fremstillet i nyere Skrifter«. Målet var, at arresterne blot skulle leve op til »hvad man med Føie i Almindelighed burde kunne forlange«, herunder at de ikke var »Skoler for Usædelighed og Forbrydelser«.²⁷ I forsøget på at nå et pragmatisk kompromis forsøgte Steenfeldt tilsyneladende at lægge lidt afstand til ambitiøse planer, som eksempelvis C.N. Davids – omend Steenfeldt med stor sandsynlighed også var inspireret af den fremtrædende liberale skribent. Steenfeldt ønskede således videre, at man ikke lod sig kue af de rent økonomiske betragtninger i en så vigtig sag, og mandede i moralske toner til handling: »Vi bør ei indskrænke os til at vaage over de materielle Interesser; ogsaa de højere Interessers Sag bør vi tale, og til disse maa upaatvivleligen den omhandlende Gjenstand henregnes«.²⁸

Under alle omstændigheder blev resultatet, at de oprindelige vidtrækkende forslag måtte skæres ned til blot at bestå i en anbefaling, til at lade varetægstarresterne tilstand undersøge og derefter eventuelt foranstalte en istandsættelse. Debatten illustrerede,

at selvom nogle samfundsborgere var villige til at bakke op omkring fængselsforbedringer, så herskede der stor skepsis og ikke mindst økonomisk vrangvillighed, når det kom til at gøre noget i praksis. Debatten ved Roskildes stænderforsamling kom heller aldrig for alvor til at handle om, hvorvidt nye fængselsprincipper skulle indføres i Danmark. Eksempelvis blev det ikke et tema, om kriminelle kunne eller burde forbedres. Steenfeldt og andre søgte også at få landets fængsler på dagsordenen, men der tegnede sig på ingen måde forståelse for at konstruere nye og bekostelige institutioner.²⁹ Ikke desto mindre må flere have fået øjnene op for fængsels- og arrestspørgsmålet qua stænderdiskussionerne, og selvom nogen større offentlig debat ikke opstod, var straffeanstalterne alligevel på dagsordenen. Således følte Kancelliet sig, året efter diskussionerne i Roskilde, foranlediget til at forsikre, at regeringen absolut havde gjort meget for at forbedre landets fængsler.³⁰

Samme år begyndte en mindre serie antireformskrivelser i det kongevenlige dagblad »Dagen« og dets ugentlige tillæg »Søndagen«, hvor man gik i rette med kritikken af de danske straffeanstalter. Udgangspunktet var en svensk general-auditør Rexels beretning om de københavnske fængsler, som han under et flere måneder langt sygeleje i hovedstaden havde haft lejlighed til at inspicere. Ifølge »Dagen« kunne general-auditørens vurdering tjene til at imødegå »en hos os selv meget udbredt ufordeelagtig Mening om Staden Kiøbenhavns Fængsler og deres Bestyrelse«.³¹ Rexel fandt at straffeanstalten på Christianshavn var så vel organiseret og bestyret, som man kunne forlange. Behandlingen af fangerne var angivelig både »retfærdig og menneskelig«, og »Orden og Disciplin« herskede i anstalten. »Dagen« sammenfattede, med tydelig adresse til de

fængelskritiske røster, at man således ikke havde grund til »at være misfornøiede med det Bestaaende«. Den 21. april samme år tog »Dagens« folgeblad »Søndagen« i artiklen »Om Straffe-Anstalter« fat i den nyere fængselslitteratur i et forsøg på at tilbagevise agitationen for de amerikanske systemer. »Søndagens« skribent mente eksempelvis, at den fuldkomne afsondring, som ifølge de penitentiære³² systemer var så nødvendig for den »moraliske Reform«, var en både naturstridig og umenneskelig behandling. Resultatet var angiveligt »Vanvid eller en voldsom Død«, hvilket eksemplificeredes med tal fra »Forbedringshuset i Philadelphia«. Herefter refereredes den tyske dr. Obermaier, der konkluderede, at »Naturen har bestemt Mennesket til Selskab«. Hermed lagde man op til en debat, der også kom til at præge den senere fængselskommissions arbejde. Auburn-systemet kunne »Søndagen« naturligvis ikke kritisere for at udøve fuldstændig afsondring, og man fastslog i stedet, at det »næsten er umueligt« at håndhæve tavshedsreglen.³³

Almuens opdragelse

Som det allerede er fremgået blev temaet »moral« hurtigt et omdrejningspunkt i diskussionerne om en reformering af datidens straffeanstalter. Kampen for den rette moral og forhåbningerne om menneskets forbedring gjaldt imidlertid ikke blot den slette forbryder, men var led i en generel kamp for »Almuens Oplysning«: »Den der gaaer i Uvidenhedens, Fordommens og Vankundighedens Sløikjole, er ufri som den, der gaaer i Afhængigheds Tvangstrøie«, fastslog David, og legitimerede ad den vej indirekte disciplinerende og tvangsprægede foranstaltninger. David betragtede i øvrigt sin litterære gerning som et journali-

stisk arbejde, der skulle vække »Almeenaanden«.³⁴

Selvom man i »Dagen« som sagt lagde afstand til Davids kritik af landets straffeanstalter, er der meget der tyder på, at man i virkeligheden delte flere af Davids hovedsynspunkter. Udfaldene mod Davids kritik bundede tilsyneladende først og fremmest i en almindelig tendens til at bakke op omkring stat og konge, og som følge deraf at angribe liberale kritikere. Spørgsmålet er hvor dybt modviljen overfor de nye fængselsprincipper egentlig stak. Dersom man læser »Dagen« og »Søndagen« i 1830'erne, er det i hvert fald bemærkelsesværdigt at en række artikler netop fokuserede på frygten for den amoralske almue og behovet for folkets opdragelse. Forestillinger, der passede glimrende ind i den tankeverden, der lå bag det moderne fængselsvæsen. En artikel fra april 1836 kunne således let tolkes som agitation for netop nye fængselsprincipper. Her konkluderedes, at dersom man betragtede »Mennesket i almindelighed og Almuen i særdeleshed«, så var det en afgjort sag, at sidstnævnte »endnu den Dag i Dag behøver ved Tvang at opdrages til en frivillig Lydighed, al den Stund Religionens Baand i en saa mærkelig Grad desværre maae erkjendes at være stoppede«.³⁵ På den måde formuleredes uden omsvøb, hvad den franske filosof Michel Foucault ville have betegnet som et behov for social kontrol. »Søndagens« skribent bemærkede, hvorledes religionen ikke længe havde det samme greb i befolkningen som tidligere, og andre opdragende kontrolforanstaltninger var derfor nødvendige. Ifølge Foucault var de moderne fængsler den ultimative løsning. Som vi senere skal vende tilbage til, så spillede religionen imidlertid en væsentlig rolle for de nye fængselssystemer.³⁶ Religionen rummede nemlig stadig et opdragende og disciplinerende potentiale, som »Søndagen« ikke

var opmærksom på. Under alle omstændigheder fortsatte den kongevenlige avis i samme stil, og fremførte med henvisning til 1830'ernes debat om landboreformer, at det var »noget bagvendt«, at ville frisætte landalmuen yderligere. Denne burde tværtimod opdrages til »Tugt og Sædelighed«. Artiklen »Folkets Belæring« fra samme måned beskrev i en tilsvarende ånd, hvordan staten gennem »Dannelsesanstalter« skulle opdrage sine borgere og sikre en god offentlig moral.³⁷

Selvom intet tyder på at landets monark, Frederik 6., var synderligt interesseret i fængselssagen, så var staten i 1830'erne faktisk involveret i straffepolitisk orienterede forsøg på at hæve netop befolkningens moralske niveau. Kongen skænkede således penge til den i 1830 sammentrådte komité »til at grundlægge en Indretning for moralsk fordærvede Personers, men især den opvoxende Ungdoms Forbedring«.³⁸ I 1834 havde denne komité for alvor begyndt sit virke, ved at anbringe fortrinsvis drenge i særlige opdragelsesanstalter på landet. Målet var at forbedre dem i moralsk henseende. Som institutioner benyttedes landbrugsinstituttet på Bøgildgaard, et af grev Holstein indrettet institut ved Fuirendal, samt en bondegaard nær Flakkebjerg ved Slagelse. Anstalter, der alle var oprettet i 1830'erne. Som med de nye fængselsprincipper var det en pointe, at man derved afsondrede børnene fra deres vanlige selskab, og samtidig indpodede dem disciplin og holdt opsyn.³⁹ Ungdomsinstitutionerne vidner om, at trods stilstanden i fængselsreformer var opdragelse af potentielle kriminelle på statens dagsorden.

I 1830'ernes Danmark var der således tegn at spore på en grundlæggende enighed, strækkende sig fra statsmagten, henover »Dagen« og »Søndagen«, til kritikere som David og Neergaard. Tilsyneladende bakkede de alle op omkring nødvendigheden af kontrol

med og opdragelse af almuen. Måske var dette et signal om, at afstanden fra 1830'ernes liberalisme til kampen om at opretholde og forstærke statens magt og integritet ikke var så stor endda. Som liberale kredse nærmede sig magten i 1830-40'erne kan man i hvert fald hos nogle spore tydelige elitære betragtninger, der gav anledning til en anseelig relativisering af de demokratiske principper.⁴⁰ David selv ønskede eksempelvis ikke at give efter for »det revolutionære Princip«, der foreskrev at alle skulle have lige politiske rettigheder.⁴¹ David opfordrede i stedet til »at lytte til Tidens fornuftige Krav«, der ville give valgret til »de, hos hvem en virkelig Dannelse kan forudsættes«. Den liberale nationaløkonom advarede således mod, at dersom man slap tøjlerne, da ville frihed blive til ufrihed til alles skade. Der knyttede sig på denne måde en vis ambivalens til den liberalistiske indstilling, og ifølge David var det på afgørende punkter nødvendigt, at »holde fast« for at sikre, at magten blev i de rette hænder.⁴²

Frygten for moralsk forfald og samfundets opløsning

Kontrol vil selvfølgelig til enhver tid være nødvendig indenfor rammerne af en stat, men ovenstående peger i retning af, at opdragelse og social kontrol var særligt væsentligt, ikke blot for tilhængere af de nye fængselssystemer, men for flere af 1830-ernes og 40-ernes observatører. Som allerede beskrevet opfattede mange, at samfundet var i opbrud omkring dem, hvilket kunne give anledning til frygt for social opløsning og sammenbrud. Det tilsyneladende stigende behov for disciplinerende opdragelse skal ses i snæver sammenhæng med denne frygt. Den engelske historiker Martin J. Wiener har med udgangspunkt i Victoriatiidens England behandlet, hvordan net-

op frygten for moralsk sammenbrud og forestillingerne om nødvendig opdragelse udvikledes og kom til at forme periodens kriminalpolitik.⁴³ I sit studie af 1800-tallets København slår Karin Lützen nogle af de samme strenge an, idet hun beskriver middelstandens kontakt med almuen i den voksende hovedstad. I tidsskriftet *»Politievennen«* klagede byens gode borgere eksempelvis over de mange svinke og uordentlige mennesker, der mødte dem i gadebilledet.⁴⁴

I det hele taget tvang Københavns udvikling henimod en moderne by de pæne borgere i kontakt med en stigende skare af fattige og mindre belevne indbyggere. På den led kom ordentlige personer undertiden til at befinde sig *»blandt de meest forfaldne Mennesker, som Drik, Udsvævelser og Ondskab have ført til det laveste Trin af det menneskelige Samfund«*, som lægen Ludvig Israel Brandes udtrykte det i 1852.⁴⁵ Denne blanding af frygt og ubehag var en væsentlig motivering for de ønsker om kontrol og overvågning, som Lützen sporer på flere områder i 1800-tallets København – eksempelvis i forbindelse med skolevæsenets og politiets modernisering. Målet var ideelt set, at kontrol skulle skabe selvkontrol, præcis som det var tilfældet med de moderne fængselsprincipper. Disciplineringen skulle skabe gode, moralske og besindige borgere. David beskrev denne mekanisme i sin artikel *»Om de ringere Stænders, især Haandværkerstandens Opdragelse«*.⁴⁶ Heri videreformidlede David englænderen H. Broughams ambitiøse planer om en nationalopdragelse, hvor videnskab, disciplinering og oplysning gik hånd i hånd i kampen for at højne de lavere stænders niveau. I artiklen fremhævedes det endvidere, hvordan man burde *»vække Haandværkerens Lyst til for hans egne Midler at erhverve sig, hvad han hidindtil har maattet takke Velgjørenhed for at erholde; man burde*

ogsaa der stræbe efter at nære hos ham den stolte Selvfølelse, der hæver og adler Manden af enhver Classe og Stand, som indseer, at han ved sin egen Anstrengelse har gjort sig til et nyttigt Medlem af Staten«. Via borgerskabets opdragende påvirkning skulle selvkontrol således indpodes i almuen. I Foucaults optik ville man nærmest tolke dette som en form for hjernevask – et eksempel på, hvordan nye disciplinerende magtmekanismer i samfundet ensretter individet. Sociologen Norbert Elias ville i stedet have fundet bekræftelse for sin tese om civilisationsprocessens gennembrud.⁴⁷ Elias beskriver netop, hvordan det moderne menneske lærer at lægge bånd på sig selv og kontrollere sine aggressioner således, at en civiliseret adfærd udvikles. Hvilket lys man end vælger at se udviklingen i, så er der ingen tvivl om, at et væsentligt motiv bag opdragelsesplanerne var en frygt for uorden, som havde genklang i brede kredse.⁴⁸

I hvert fald siden sidste halvdel af 1700-tallet havde Københavns gader og stræder med mellemrum været genstand for optøjer, der måske ikke i en international kontekst var bemærkelsesværdige, men som dog herhjemme forekom anelige. Den store Udfejlesfest 1772, Studenterkrigen i Filsofgang 1787, Posthusfejden 1793 og Tømrerstrejken i 1794 er alle eksotiske betegnelser, der dækker over voldsomme optrin i hovedstaden før 1800.⁴⁹ I 1800-tallet fulgte ballade ved Tugt-, Rasp-, og Forbedringshuset på Christianshavn i 1815 og 1817, og blot to år senere var hovedstaden genstand for nogle af de værste optøjer hidtil i forbindelse med den såkaldte jødefejde. Byens borgere gik amok, og politet var magtesløst. Som det var sket ved tidligere lejligheder, måtte militæret sættes ind. Alligevel fortsatte urolighederne, og standretslignende tilstande måtte indføres. Igen i 1830 udspillede der sig jødeforfølgelser i Køben-

havn. I 1835 var en episode ved at udarte sig, hvor justitsminister Stemmann blev voldsomt udskældt af vrede københavnere. Den slags ballade har næppe været bladet »Søndagens« kop the. Året efter i 1836 kan man i dette skrifts spalter eksempelvis læse om »*Gadeopløb i København*«, hvor ungdommens utilstedelige adfærd blev koblet direkte sammen med faren for en dalende moral i hovedstadens befolkning.⁵⁰

En episode der kan have haft særlig relevans i forhold til fængselssagen, er begravelsen af Frederik 6. umiddelbart efter nytår 1839-40. Hvad der skulle have været en værdig afsked med en landsfader gennem mange år, udviklede sig til et uværdigt og i og for sig skræmmende optrin. Da det fornemme ligtog nåede Frihedsstøtten og skulle bevæge sig ud af byen for at fortsætte mod Roskilde, opstod der tumult. En større menneskemængde og hadefulde tilråb mødte den afdøde konge. Officerer i ligtogets følge frygtede en overgang, at vognen med den afdøde regent ville blive plyndret, og var på nippet til at trække deres kårder. Mængden trængte flere gange truende sammen omkring optøget, og der blev øvet hærværk flere steder på ligtogets rute.⁵¹ Selvom den hedengangne majestæt nåede frem til Roskilde i ét stykke, så må det have været en tankevækkende og ubehagelig hændelse i en revolutionær tid. Det er heller ikke utænkeligt, at netop disse optøjer var med til at sætte behovet for mere effektiv kontrol og magtanvendelse på dagsordenen hos den nye konge, Christian 8., allerede fra første færd. Senere samme år bar Davids arbejde i hvert fald frugt, idet den såkaldte Fængselskommission blev nedsat for at vurdere de amerikanske fængsels-systemer. I modsætning til »*Dagen*« og dens anti-reformskriverier, havde David og ligesindede hele den internationale udvikling i ryggen. Et stort straf-

fepolitisk opbrud var for alvor nået til Danmark, og en metode til at vende den angivelige moralske tilbagegang var måske fundet?

Den danske fængselskommission – det politiske gennembrud

Tyveriforordningen af 1789 og en stigende benådningspraksis i starten af 1800-tallet betød, at korporlige straffe gradvist måtte vige pladsen for frihedsstraffe. Et resultat var, at fangebefolkningen steg i anseelig grad, og øgede presset på de gamle fængsler.⁵² I 1834 nedsattes derfor en kommission, der skulle udarbejde en plan for genopbygning af den fængselsbygning ved Christianshavns Tugt-, Rasp- og Forbedringshus der i 1817 blev offer for flammerne under de tidligere omtalte optøjer. Kommissionen, der afleverede betænkning i 1838, fandt en almindelig rekonstruktion utilstrækkelig og tilrådede en større ombygning, hvorefter fangerne bl.a. ville kunne isoleres om natten ligesom i de amerikanske Auburn-fængsler.⁵³ Men betænkningen blev tilsyneladende syltet.

Blot to år senere tog begivenhederne imidlertid fart. Årsagerne er flere, men udover den omtalte frygt for moralsk forfald og Davids arbejdsomme indsats for at sætte reformer på dagsordenen springer særligt to forhold i øjnene. For det første gik Danmark fra og med 1840 ind i den første økonomiske opgangsperiode i mange år.⁵⁴ Dernæst oplevede nationen som allerede nævnt et tronskifte i 1839. I Christian 8. fik Danmark en konge, der havde en anden karakter end sin forgænger. Frederik 6. var kendt for sin lidet kulturelle og lidet intellektuelle indstilling, samt for sine konservative og vel nærmest arrogante ene-

vældige holdninger. Sidstnævnte havde bl.a. givet sig udtryk i kongens heftige kamp mod trykkefrihed og »skrivefrækhed«, som han benævnte det.⁵⁵ Netop C.N. David var blevet et af ofrene for den politik, idet han havde måttet forlade sit professorat ved universitetet i forbindelse med en anklage for at have brudt den stramme trykkefrihedslovgivning.

I liberale kredse havde man indledningsvis store forhåbninger til Christian 8., der var kendt som kongen, der havde givet nordmændene en fri forfatning i 1814. Selvom det hurtigt blev klart at enevældens fald ikke lå lige om hjørnet, så havde Christian 8. tilsyneladende en anden omgang med oppositionen. David selv havde i flere år forsøgt at påvirke den senere Christian 8. via sin ven kabinetssekretær J.G. Adler. Kort efter årsskiftet 1840 fulgte David op på dette forarbejde ved at søge audiens hos regenten. Her tilbød David angiveligt sine tjenester – måske ikke mindst på fængselsområdet.⁵⁶ I det hele taget omlagde David sin taktik i perioden omkring tronskiftet og forlod eksempelvis »Fædrelandet« og modererede sine liberalistiske holdninger. Uden tvivl for at nærme sig beslutningernes centrum – kongen og kancelliet. David havde held med sit forehavende, og hans udnævnelse som medlem af fængselskommissionen var en af de første følger heraf.

Muligt er det også, at den danske konge var inspireret af sine royale naboer. Både den svenske og preussiske kronprins var således optaget af fængselssagen.⁵⁷ Alt i alt skulle det vise sig, at i starten af 1840'erne var både aktører og strukturelle forhold (såsom det økonomiske opsving) på plads til gennemførelsen af fængselsreformer. Væsentligst var det imidlertid, at det moderne fængselsprojekt lå klar til at blive importeret fra det store udland. Flere steder i Europa havde man allerede fulgt det amerikanske forbillede.

I 1830-40'erne var turen kommet til de skandinaviske lande. I Sverige var debatten fra og med 1830'erne først og fremmest præget af udviklingen i Amerika. Da de første svenske celle-fængsler åbnede i 1845-46, var det under indtryk af, at Pennsylvania-modellen var Auburn-systemet overlegent. I Norge nedsatte man i 1837 en kommission, der skulle anbefale reformer af landets straffeanstalter, og i 1841 konkluderede denne, at Pennsylvania-fængsler var det overlegne alternativ.⁵⁸ Den danske fængselskommission havde direkte glæde af det norske arbejde på området, og modtog i august 1841 den norske kommissions beretning samt andet relevant materiale sendt fra Christiania i Norge.⁵⁹

Den 11. marts 1840 resolverede Christian 8. så, at en gruppe sagkyndige mænd skulle overveje »hvilken Indflydelse, der rettelig bør tillægges de i den nyere Tid opstaaede Systemer for Straffeanstalters indretning«.⁶⁰ I alt fik fængselskommissionen syv medlemmer: Lange, Holm, Rathgen, Lilliencron, Koch, Friis og David. Lange og Holm var begge deputerede i Danske Kancelli, mens Rathgen og Lilliencron var deputerede i det Slesvig-Holstenske-Lauenborgske kancelli. Koch var hofbygmester og Friis bygningsinspektør. Friis, der havde forestået mange arbejder for staten, fulgte bl.a. med David på en større udlandsrejse for i statens tjeneste at inspicere moderne fængsler.⁶¹

Det viste sig hurtigt, at kommissionens medlemmer ikke fik lov til at koncentrere sig udelukkende om deres hovedopgave. En række mindre sager vedrørende landets straffeanstalter, og ikke mindst arrestvæsenet, blev lagt på de syvs bord.⁶² Den nye kommission udviklede sig hurtigt til at blive en slags centralt forvaltningsorgan for landets fængsels- og arrestvæsen. Et arbejde, der fortsatte henover reformbeslutningerne i 1842 indtil 1848, hvor

en Overinspektion for fængselsvæsenet oprettedes med C.N. David som chef.

Kommissionen tog dog også fat på sin hovedopgave i 1840, og medlemmerne formulerede selv det straffeteoretiske udgangspunkt for det videre arbejde. Målet var at *»søge at realisere det formål, at fængslingen ikke alene virker som en afskrækkende straf, men tillige bliver til forbryderens moralske forbedring«*.⁶³ Tiden var med andre ord kommet til et brud med A.S. Ørsteds principper. Derfor fokuserede man på de opdragelsesmuligheder frihedsstraffen angiveligt gav, men glemte altså ingeniende det afskrækkende element. I praksis tolkede Fængselskommissionen deres opdrag således, at de skulle vurdere tre fængselssystemers mulige anvendelse i Danmark: Auburn-, Pennsylvania-, samt Klassifikations-systemet. Sidstnævnte, der ikke havde samme status som de to nordamerikanske modeller, fungerede som et Auburn-lignende system, blot skulle fangerne klassificeres i en række forskellige grupper, hvor de modtog forskellig behandling. Kommissionen mente imidlertid, at erfaringerne var *»tilstrækkelig lært«* til, at Klassifikations-systemet kunne udelukkes. Det videre arbejde omhandlede derfor udelukkende de to amerikanske modeller.⁶⁴

En væsentlig opgave for de syv medlemmer bestod indledningsvis i at udforme et forslag til forbedring af landets varetægtsfængsler. Et arbejde, der kulminerede i 1846, hvor landet fik et nyt arresthusreglement. Endvidere læste man sig ind på litteraturen om de nye fængselsreformer, som David – sandsynligvis som den eneste – allerede havde et nøjere kendskab til. Samtidig udbad kommissionen sig betænkninger og statistik fra landets straffeanstalter, og på baggrund af dette materiale kunne en hård dom fælles over landets tugthuse.

Forældede fængsler

Der var udbredt enighed i kommissionen om, at det danske fængselsvæsen var forældet, hvilket dokumenteredes med tal fra landets straffeanstalter: Tugt-, Rasp-, og Forbedringshuset på Christianshavn, Tugt- og Forbedringshusene på Møn, i Viborg og Odense, samt tugthusene i Glückstadt og Flensborg i Hertugdømmerne. Københavns Stokhus regnede man for en del af slaveriet, og det faldt derfor i nogen grad uden for kommissionens arbejdsområde.

Antallet af recidiver for perioden 1835-39 illustrerede tingenes tilstand. Ved anstalten på Christianshavn havde 40% af de mandlige fanger og 56% af de kvindelige tidligere udstået straffearbejde i en af landets straffeanstalter. Generelt lå recidivprocenten på omkring 50%.⁶⁵ Ifølge kommissionen kunne det betragtelige antal recidiver ved første øjekast tyde på, at de indsatte befandt sig vel i anstalterne. Men de modtagne oplysninger om sygdom og dødelighed fortalte en anden historie.⁶⁶ Fangerens gennemsnitlige antal sygedage pr. år for perioden 1835-39, varierede fra fængsel til fængsel, fra 25 i Glückstadt til 75 på Møn. I hovedstadens anstalt var gennemsnittet 48 sygedage. Disse tal satte man op mod Millbank-fængslet i London, bygget 1816, hvor hver indsat havde sølle 10 sygedage årligt. I Auburn og Philadelphia lå tallene angiveligt i underkanten af 20 sygedage, og var under alle omstændigheder langt lavere end normalen i Danmark. Med dødeligheden stod det tilsyneladende ikke bedre til, idet gennemsnittet lå på omkring 5% i de danske straffeanstalter. I fængslet på Christianshavn var dødeligheden 5 1/5%, hvilket betød at på 5 år var 148 døde, ud af en gennemsnitlig årlig fangebefolkning på 565. I hele landet lå dødeligheden på 2 3/4% af befolkningen, og gruppen af over 60

årige talte endog 3-4% flere blandt de frie borgere udenfor anstaltens mure. Velindrettede fængsler i udlandet kunne angiveligt melde om en dødelighed på mellem 2 og 3%.⁶⁷

Sammenfattende fastslog kommissionen at landets straffeanstalter stammede fra en tid, hvor man kun tænkte på en øjeblikkelig uskadeliggørelse af fangen i forhold til samfundet, »uden hensyn til blot at forebygge, fangens yderligere moralske fordærvelse, endsi-ge til, ved straffens udsoning at virke til at gøre ham mere skikket til engang igen at indtræde i samfundet«. ⁶⁸ På den baggrund var kommissionens konklusion og dom over de danske fængsler ikke overraskende. Man var »fuldkommen enige i, at en reform af fængselsvæsenet og en forandring af fængselsdisciplinen må sees for tilrådelig og i visse henseender aldeles nødvendig«. ⁶⁹

Fængselskommissionens medlemmer kunne imidlertid ikke enes om, hvilket af de to amerikanske systemer de skulle anbefale, og kommissionens arbejde kom derfor til at dreje sig om denne problematik. Selvom der således herskede uenighed, så afspejler kommissionens arbejde nu mere end 150 år efter ikke desto mindre en væsentlig enighed om grundlæggende elementer i behandlingen af samfundets forbrydere. Før vi går nærmere ind i »systemkonflikten«, skal vi derfor se på i hvilke sammenhænge kommissionens medlemmer fandt fælles fodslag.

Videnskab

Fængselskommissionen reflekterede i sit arbejde periodens videnskabsoptimisme og utilitarisme. Det var en »tidens trend« som Charles Dickens portrætterede, og gjorde grin med, i »Strenge tider« fra 1854. En af romanens hovedaktører, Thomas Grad-

grind, havde en indstilling, der uden tvivl havde gjort ham til et værdigt medlem af den danske fængselskommission. Gradgrind var »*En realiteternes mand (...) En mand, der går ud fra det princip, at to og to er fire, aldrig mere eller mindre (...) Altid med lineal og vægt, og med multiplikationstabellen i lommen, klar til at veje og måle alt forekommende i den menneskelige natur og sige præcis, hvad facit er.*»⁷⁰ Netop således var det en grundlæggende tanke bag de nye fængselssystemer, at forbryderne kunne forbedres, hvis man gik tilstrækkeligt systematisk og nøjagtig til værks. Man ville som Gradgrind måle og veje den menneskelige natur. For at gøre dette måtte man indsamle empiri. Den engelske filosof Jeremy Bentham skrev selv begejstret om sin plan til en såkaldt panoptisk institution, hvor alle indsatte var overvåget døgnet rundt: »*Her kan man for første gang observere den fornemmelse af uhyre nøjagtighed, der så let kan etableres i et kompakt mikrokosmos.*»⁷¹ I en rationel systematik lå der angiveligt uanede muligheder.

I indledningen til fængselskommissionens 239 sider lange betænkning kan man læse, at medlemmerne har vurderet de relevante fængselssystemer i henhold til dagens »*videnskabelige Behandling*«. Man opfattede det fælles arbejde som et led i en moderne og rationel kriminalitetsbekæmpelse. Af korrespondance til fængselskommissionen fremgår det, at også andre så kommissionens arbejde i dette lys. En embedsmand ved Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset mente eksempelvis, at spørgsmålet om hvordan isolation indvirkede på de indsatte skulle »*be-
tragtes fra et Lægevidenskabeligt Standpunkt.*»⁷² Hvorledes man i fængselskommissionen til tider fremførte sin argumentation, er karakteristisk for den moderne videnskabelige selvforståelse. I en afklaring af hvorfor

isolationen var så nødvendig i fængslerne, fastsloges det således kort og godt, at erfaringen havde stadfæstet »*hvad der fremgår af den simple betragtning af menneskenaturen i forbryderen*«. ⁷³ Objektiv, empirisk og ufejlbarlig analyse lå tilsyneladende bag konklusionerne vedrørende forbryderens adfærd og dennes behandling. Sigende er endvidere sammenstillingen af den uoplyste fortid og den oplyste nutid, som den eksempelvis kom til udtryk i den tidligere berørte vurdering af de danske straffeanstalter, der ifølge kommissionen hidrørte fra en tid, hvor man ikke havde blik for forbryderens væsen. Men det havde man altså i 1840.

Det er også interessant at bemærke, hvor optaget de to fraktioner i kommissionen var af at dokumentere deres argumentation empirisk. Idealet var tydeligvis en systematisk bevisførelse, hvor faktor på faktor anførtes i sagens tjeneste, mens det ikke gik blot at henvise til eksempelvis et religiøst forskrift. Til gengæld havde de store udenlandske fængselseksperter overtaget autoritetens rolle i den forstand, at henvisninger til disse havde overordentlig stor vægt. Den internationalt kendte videnskabsmand havde i den forstand taget biblens plads. Således anførtes det i debatten om fængselssystemerne gang på gang, hvilken indstilling Tocqueville, Beaumont, Crawford, Julius, Demetz, Fry og andre udenlandske eksperter havde til dette eller hint princip.

Kommissionens medlemmer var også enige om, at nye fængsler skulle afspejle de seneste videnskabelige sundhedsmæssige fremskridt. Dette satte sidenhen sine spor i Vridsløselille, bl.a. på den led at hver celle blev indrettet med vandklosetter, hvilket set i forhold til tidens almindelige danske hjem var en uhørt luksus. Det var i øvrigt ved den slags tiltag, at det moderne fængselsprojekt pådrog sig kri-

tik fra konservative kredse, der så de nye institutioner som »pladderhumanistiske« anstalter.

Religion og moral

Den helt basale metodik man tog i brug for at efterkomme de allerede berørte krav om moralsk forbedring af de kriminelle, var afsondringen. Både Auburn- og Pennsylvania-tilhængere var enige om, at en udstrakt anvendelse af isolation var nødvendig. Udgangspunktet var, præcis som David, Neergaard og andre havde fremført, at de kriminelles omgang med hinanden fordærvede dem yderligere. Hvad enten man som Pennsylvania-tilhængerne anførte, at man med de nye fængsler skulle sørge for »*Morallovens uforstyrrede Herredømme*«, eller man som Auburn-fortalerne talte om, at lægge et lod »*i de gode Motivers Vægtskål*«, så ønskede man at muliggøre en moralsk forbedring af de indsatte.

I de moderne fængsler var det arbejdet og religionen, der skulle forestå den moralske genopbygning. I en Pennsylvania-anstalt skulle fangen »*ved en hensigtsværende religiøs sædelig Opdragelse og en Oplæring i og Tilvænnelse af et nyttigt Arbejde sættes i stand til efter udstaaet Straffetid at forlade Straffeanstalten med fastere Villie og bedre Evner til fremtidigen at føre en redelig Vandel*«. ⁷⁴ Arbejdet ansås for en sund og karakterdannende beskæftigelse, der ikke var grund til at debattere yderligere. Større opmærksomhed tildeltes religionen, og særligt Pennsylvania-tilhængerne anså det for yderst væsentligt at de indsatte modtog gudstjeneste, læste bibelen og blev påvirket ved personlig kontakt med fængselspræsten via besøg i cellen. Sidstnævnte spillede simpelt hen en nøglerolle som en religiøs budbringer, der skulle sikre den moralske påvirkning af fangen. ⁷⁵ Fængselskom-

Da Statsfængslet i Vridsløselille stod færdigt i 1859 var det indrettet med en panoptisk fængselskirke, således at afsondringen kunne opretholdes selv under gudstjenesten. De indsatte blev isolerede i små bokse, der via en mekanisk anordning kunne lukkes samtidigt af en betjent. Boksene var opført ligesom i et amfiteater, og alle fangerne kunne se præsten, der prædikede fra det højt svævende alter – men ikke hinanden. Det skulle imidlertid vise sig, at end ikke dette avancerede system kunne opretholde den totale isolation, som Fængselskommissionens majoritet ellers fandt så altafgørende. Fangerne i Vridsløselille udvekslede således skrevne beskeder i kirken eller bankede på væggene mellem boksene. Først i begyndelsen af 1930'erne byggede man fængselskirken om, så fangerne kunne overvære gudstjeneste i fællesskab (Foto fra ca. 1890 i privateje).

missionens Pennsylvania-tilhængere fastslog, at fanger i disse fængsler »lidt efter lidt [vil] få sit Arbejde kjær og tilvænne sig Arbejdsomhed. Men også Gemyttet vil der lettere kunne åbne sig for Religionens trøst, medens enhver Formaning og nyttig Lære i Ro der vil kunne spire og bære Sæd; og Villien vil lettere der styrkes til at forlade en Bane, hvis Farlighed og moralske Slethed må være bleven klar under den Selvbetragtning, som Sjælen ikke har kunnet undflyve der, hvor alting i den ensomme Celle føre Tanken tilbage

til det indre og til Gud, den altseende og allestedsnærværende, den miskundfulde og barmhjertige«. ⁷⁶ I cellen ville fangen angiveligt kunne »holde fast ved de gode Fortsætter, som under Selvbetragtningen kunde opstaae hos ham, og (...) klamre sig fast med Religionens Trøst«. ⁷⁷

At forestille sig isolation uden en religiøs påvirkning gav simpelthen ikke mening for Pennsylvania-tilhængerne. Derfor pådrog man sig eksempelvis store besværligheder, for at gudstjenester kunne afholdes med maksimalt

udbytte for den indsatte, uden at man derved gik på kompromis med den vigtige isolation. Nogle steder skete dette ved, at præsten prædikede så at sige midt i fængslet, medens celledørene stod åbne med et forhæng for. Problemet blev imidlertid løst ved opfindelse af panoptiske fængselskirker (og skolesale), hvor de indsatte sad isoleret i små bokse. Her kunne forbryderne se præsten, uden at de derved kunne se hinanden.⁷⁸

De ambitiøse planer om religiøs påvirkning stod i stærk kontrast til de faktiske forhold i landets fængsler. Det var ikke engang normalt, at institutionerne havde en fuldtidspræst tilknyttet. Dette gjaldt Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, og en embedsmand herfra informerede Fængselskommissionen om, at den præst der fungerede i anstalten kun havde tid til at afholde en eller to gudstjenester om måneden. Religionssamtaler var der afsat en dag til i kvartalet, og med næsten 600 indsatte giver det sig selv hvilken minimal opmærksomhed den enkelte fange kunne håbe på. Fængslets embedsmand kunne ellers meddele, at mange indsatte higede efter at høre præsten og hans »opløftende Foredrag«.⁷⁹

Af en sag, der verserede i kancelliet under Fængselskommissionens arbejde, fremgår det ligeledes, at den religiøse tilstedeværelse var stærkt begrænset. Den berømte engelske kvæker og filantrop Elisabeth Fry havde med sin broder således besøgt hovedstadens fængsler og arrester i 1841, og overbragte Christian 8. en lang række forslag til forbedringer. Fry beklagede bl.a. en ringe »*religiøs omhu*«, og i en længere udredning måtte Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset medgive anklagens relevans. Direktionen konkluderede, at præsten havde for dårlig tid, og når fangerne ikke var samlet med præsten eller degnen, så var de »*i religiøs og moralsk henseende så godt som overladt til sig selv*«. På den ene side

savnede de dermed »*den fornødne åndelige hjælp til deres opbyggelse og forbedring, medens de på den anden side ere udsatte for den yderligere fordærvelse, som deres slette omgivelser, under den nærværende ufuldkomne fængselsdisciplin, giver saa megen anledning*«. ⁸⁰

Systemkonflikt

Der er ingen tvivl om at David ved indtrædelsen i kommissionen var en stærk tilhænger af Pennsylvania-systemet. Hvornår det er blevet klart, at ikke alle medlemmer kunne forlige sig med dette synspunkt vides ikke, men i hvert fald fra maj 1841 var kommissionen tydeligt delt i to lejre.⁸¹ Majoriteten, med David i spidsen, støttede Pennsylvania-systemet, mens de to kancellideputerede Lange og Holm var fortalere for en modificeret udgave af Auburn-systemet. David og Lange blev de to hovedfigurer i kommissionens systemdebat, hvor førstnævnte måske i højere grad fremstod som den progressive udadvendte ekspert, mens sidstnævnte nok satte sig særdeles grundigt ind i den internationale litteratur, men alligevel havde en mere skeptisk og snusfornuftig indstilling. Som det vil fremgå af det følgende, udfoldede debatten sig omkring en række temaer, hvor forbedringsmuligheder, menneskenatur, sindssygdom og økonomi stod i centrum.

David og hans støtter havde i vid udstrækning den europæiske udvikling i ryggen. Hos de skandinaviske brødre i Sverige og Norge var opinionen, som allerede omtalt, svunget i retning af Pennsylvania-systemet, mens flere europæiske fængselseksperter efter deres besøg i USA også valgte at støtte denne model. Dette undlod man ikke at bemærke i Fængselskommissionen, hvor de respektive vurderinger blev opremset. David

mente endog at kunne henvise til, at Tocqueville, der oprindelig hældede til Auburn-modellen, nu havde ændret mening til fordel for fængslet ved Cherry Hill i Philadelphia. Men Lange og Holm svarede igen, og påberåbte sig bl.a. Elisabeth Frys angivelige modstand mod fuldstændig isolation. Endvidere advarede de besindigt, at Pennsylvania-systemets popularitet næppe skyldtes sikker erfaring om dets virkning, men snarere grundede sig på store mænds teoretiske forsikringer. Dermed satte minoriteten faktisk fingeren på et helt centralt problem ved Pennsylvania-fængslernes fremmarch i Europa. Hvor meget bundede i ren teori, og hvad var udledt af egentlige praktiske erfaringer?

Men kommissionsmedlemmerne nøjedes trods alt ikke med at henvise til »store mænd«. De kastede sig også selv ud i mere eller mindre filosofiske betragtninger over fængselssystemerne og deres funktion.

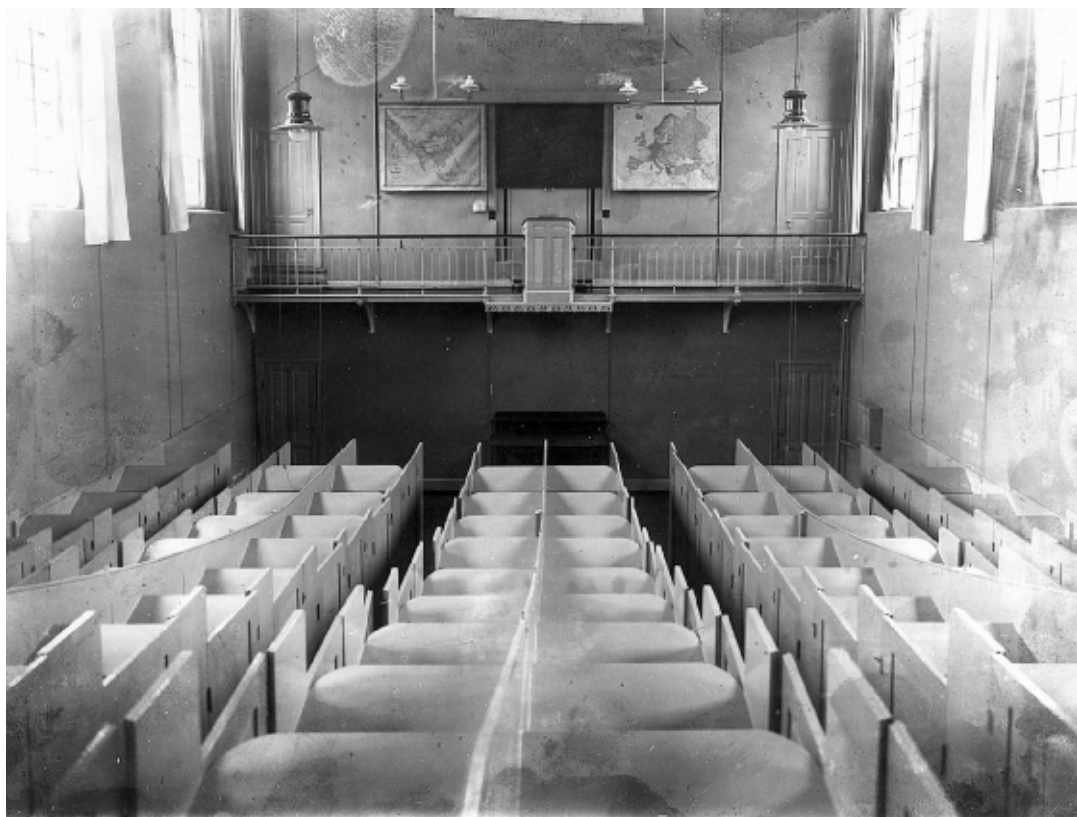
Pennsylvania-modellen

Kommissionens majoritet ønskede at gøre straffen mere intensiv, undgå moralsk fordærvelse og »*gjenføde det faldne menneske*«. ⁸² Man medgav nok, her med Davids ord, at det var svært »*at vække gode fortsætter i et slet eller sløvt gemyt*«, men hævdede fortsat, at reformeringen almindeligvis ville lykkes »*under en i længere tid fortsat ensomhed, hvor tanken så at sige tvinges til at vende sig indad, og hvor selvbebrejdelsen selv over 'dumhed' må søge at finde hvile og ro i tanken*«. Som allerede omtalt fulgtes religion og isolation ad i kampen for forbedringen: »*Hvor trykkende han [fangen] end måtte finde cellens omgivelser ere disse dog ei så qvælende for de mildere følelser, som religionens lærdomme kunne vække hos ham*«. Auburn-anstaltens fællesarbejde anklagedes derimod for

at ville ødelægge reformprocessen. Kun i ensomheden kunne religionen angiveligt lede den fordærvede på rette vej. ⁸³ I det hele taget lagde man vægt på, at isolationen lettede fangens kontakt med de individer, der skulle påvirke ham positivt.

Herudover hæftede majoriteten sig ved, at Pennsylvania-modellen angiveligt muliggjorde en individuel behandling af fangerne, hvorved man tog hensyn til de indsattes »*indre ulighed*« – det, at forbryderne var forskellige mennesketyper. ⁸⁴ Eftersom fangerne var totalt isolerede kunne man tage personlige hensyn uden andre opdagede forskelsbehandlingen. Dette var overordentligt væsentligt, fordi det stadigt var et relativt nyt retligt princip, at alle skulle have samme straf og dermed ens behandling for begåelsen af samme forbrydelse. Forskelsbehandling var strengt taget et brud med dette, men i et Pennsylvania-fængsel kunne særhensyn altså tages uden, at de indsatte ville være i stand til at opdage det og derved føle sig uretfærdigt behandlet. Hvad Pennsylvania-tilhængerne således hæftede sig ved var i virkeligheden en af de væsentlige pointer i Foucaults *Surveiller et punir*; det at de moderne fængsler angiveligt realiserede en individualiserende straf. Straffen rettedes mod det enkelte individ, både mod krop og sjæl, for at den indespærredes personlighed kunne formes påny. ⁸⁵ I hvilken grad de moderne fængsler rent faktisk levede op til dette kan diskuteres, bl.a. med udgangspunkt i det straffepolitiske skift der skete i perioden 1895-1914, hvor en langt mere individualiserende fængselstænkning brød igennem. ⁸⁶

Det er dog under alle omstændigheder evident, at Pennsylvania-tilhængerne forestillede sig en individualiseret straf, der omformede de indespærredes sind alt efter deres personlighed. Som allerede beskrevet skulle isolatio-

Skolen i Vridsløselille Statsfængsel var, ligesom kirken, indrettet panoptisk med bokse til fangernes isolation. I 1859 indrettede man to sådanne skoler, der blev nedlagt omkring 1890 og erstattet af det her afbildede lokale. Mens man de fleste steder i udlandet forlod isolationsprincippet allerede i 1800-tallet, så holdt man stædigt fast ved systemet i Danmark. Fængselsskolen blev som kirken først ombygget i begyndelsen af 1930'erne, så de indsatte kunne undervises i fællesskab. Bemærk hvorledes skolelærerens pult er majestætisk hævet over fangerne, på samme måde som alteret var det i fængselsskirken (Foto fra ca. 1890 i privateje).

nen være så skræmmende, at den satte en selvransagelsesproces igang hos den indespærrede, hvorefter arbejdet og religionen påvirkede fangen. Når så »sindet i længere tid ikke har været rystet af lidenskabers storm, når orden og pligtopfyldelse er blevet til en vane, når arbejde er blevet til en moralsk nødvendighed, og selvbetragtningen ikke er blevet forstyrret ved noget udvortes, eller angeren modarbejdet med misforstået forfængelighed, andres spot eller noget indtryk udefra, så er det at vente, at gemyttet har vundet en vis rolighed og den gode villie en vis fasthed, så at også vanens magt vil gjøre sit

herredømme gjældende i den [fri] tilstand, og være en støtte for det gode forsæt, som under selvbetragtningen er opstået«. Forbryderens personlighed ville simpelthen være ændret.

En sidegevinst ved isolationen var i øvrigt, at man undgik den korporlige revselse, som var så forkastelig set i forhold til det nye borgerskabs etik. Brug af pisken var simpelthen ikke nødvendig, når fangerne sad isoleret. I Auburn-institutioner nødvendiggjorde fællesskabet opretholdelsen af dette disciplinærmiddel. I Pennsylvania-fængsler »nøjedes« man eksempelvis med at nægte opsætsige fanger motion

i fri luft, at sætte deres rationer ned, eller at smide dem i en mørk isolationscelle i et begrænset tidsrum.⁸⁷

Pennsylvania-støtternes argumentation og store tillid til isolationens fortræffeligheder kunne imidlertid ikke overbevise kommissionsformand Lange og hans allierede Holm. Denne minoritet anførte en længere række forhold, de mente var problematiske ved »det absolutte afsondringssystem«, og gjorde sig dermed til talsmænd for en anderledes menneskeopfattelse. For det første lod de sig ikke overbevise om, at isolationen og Pennsylvania-systemet, med alt hvad deraf fulgte, kunne omvende forbrydere. Lange og Holm mente at Pennsylvania-modellen byggede på den opfattelse, at kilden til forbrydelse lå i »en positiv ond vilje«, hvor de selv mente, at problemet var »mangel af moralsk kraft i villien«, og derfor »bør straffesystemet mindre gåe ud på at bøje hin [viljen] end på at styrke denne, ved at lægge et lod i de gode motivers vægtskål«. Sagt på en anden måde mente Lange og Holm ikke, at man skulle ændre forbrydernes personlighed, men snarere at man skulle styrke deres måske nok så svage positive side. De to påpegede videre, at opdragelse for livet kun var mulig, hvis tiden i straffeanstalten ikke fuldstændig mistede karakter af livet udenfor. I et alt for kunstigt miljø ville den indsatte angiveligt »blive til en drivhusplante«, der i det virkelige liv snart ville forfalde moralsk. At det var fuldstændigt umuligt, at begå forseelser i en straffeanstalt duede ikke.⁸⁸ Forholdene i en Pennsylvania-anstalt ville med andre ord ikke skabe en varig forbedring. I fængslet lokede ingen af virkelighedens lidenskaber og fordærlige laster, og fangen ville blive en drivhusplante »fremkaldt ved en unaturlig varme«, hvilken igen ville krympe når den udsattes for frihedens luft.⁸⁹ Dermed kunne minoriteten fastslå, at »i hele teorien, hvorpå det phi-

ladelphiske eller det absolutte afsondringssystem er bygget, synes der at ligge en miskendelse af straffens øiemed og den menneskelige natur«.⁹⁰

Lange og Holm anførte yderligere en interessant observation vedrørende isolationsprincippet, og berørte derved for første og eneste gang i kommissionens arbejde, hvorvidt man skulle tage særlige danske forhold i overvejelse ved kopiering af udenlandske systemer. Lange og Holm mente således, »at der i den danske nationalcharacter, og navnlig hos landalmuen, der udgjør den største deel af det hele folketal, findes en vis phlegmatisk grundtone, der uden tvivl ville medføre, at pluraliteten af de herværende forbrydere, når de underkastedes den absolutte indespærring dog i mindre grad, end forbryderne i andre lande, hvor clima, næringsbrugenes beskaffenhed, opdragelse osv. bidrage til at fremkalde en højere grad af åndslivlighed, – ville føle sig trykkede af ensomheden, og det synes altså med rimelighed at kunne forudses, at om de end måtte begjære arbeide til en forandring, ville de dog ingenlunde i kjedsomheden finde en spore til at arbeide med anstrengelse, men snarere vælge at hændse det meste af deres tid, forsåvidt denne ei anvendes til at sove –, i åndelig og legemlig uvirksomhed«.⁹¹ Afsondringen ville således miste sin skræmmende effekt. Til støtte for deres forestilling henviste Lange og Holm til den norske fængselskommissions beretning, der fortalte om de erfaringer man havde fra landmilitæretaten, der havde benyttet isolationsfængsling. Her havde fanger, der var indsat på kortere tid, været dørske og sovet. Minoriteten mente derfor, at det kunne være nødvendigt med korporlig afstraffelse for at få fanger i arbejde.⁹² Trods kritikken fraveg majoriteten dog ikke troen på den totale isolations lyksaligheder, omend det rent faktisk lykkedes Lange og Holm at få Pennsylvania-til-

Ved den gamle straffeanstalt på Christianshavn valgte man, som i Vridsløselille, at etablere en panoptisk kirke for det afbildede klientel og opsynets køn. Kirkens øverste halvdel er sandsynligvis tilegnet tugthusfangerne, der afsonede billedet, opfordrede skribenten til, at man lod alle landets kirker indrette på tilsvarende facon. Man kunne de profane Genstande« (Illustreret Tidende, nr. 11, 1893).

hængerne i defensiven, således at reformeringen af fanger fremstod mere som en mulighed end en sikker realitet.⁹³

Også økonomiske overvejelser kom til at spille en rolle i systemdebatten. Kommissionens medlemmer kunne enes om, at man tidligere havde foku-

at opretholde afsondringen. Illustrationen er fra 1893 hvor anstalten tjente som kvindefængsel, hvilket fremgår af de i fællesskab, mens boksene var forbeholdt forbedringshusfangerne, der skulle isoleres. I Illustreret Tidende, der da blive alene med sig selv, undgå distraktion fra andre og slippe for at studere »hinandens Toiletter eller lignen-

seret for meget på at skabe økonomisk profit i fængslerne. Men Auburn-tilhængere hævdede videre (ikke blot i Danmark men verden over), at Penn-

sylvania-systemet var det dyreste alternativ. Det kostede mere at konstruere Pennsylvania-fængsler, og herudover gav arbejdet i cellerne efter alt at

dømme ikke særligt store indtægter. I Auburn-fængsler kunne man skabe mere fabrikslignende forhold og dermed oparbejde en langt mere effektiv produktion. Overfor dette måtte tilhængerne af den totale isolation fremføre det noget mere abstrakte argument, at Pennsylvania-fængsler i højere grad ville reducere landets kriminalitet, hvorfor udgifterne til bekæmpelse af forbrydelse i det hele taget ville dale. Endvidere opererede kommissionens flertal med en ide om, at straffetiden skulle nedsættes ved afsoning i isolation.

Auburn-modellen

Majoritetens hovedanklage mod Auburn-modellen gik på, at isolationen var utilstrækkelig til at standse den moralske forværrelsesproces. David og hans meningsfæller mente, at man i et fængsel altid ville bringe mennesker sammen, *»hvis største ... livsnydelse må være, at åbne deres inderste, således som det nu engang er, for hinanden, og at betro hinanden alt det slette, usømmelige og smudsige, der bevæge og røres i dem«*.⁹⁴ Kun den totale isolation ville kunne tøjle dette.

Lange og Holm fandt derimod, at Auburn-systemet realiserede en straffepraktis der var mere disciplineret og hygiejnisk end den man kendte til i de danske fængsler. Alligevel virker det som, at de to først og fremmest valgte Auburn-systemet fordi de ikke brød sig om alternativet. De mente f.eks. at Auburn-fængslernes tavshedsregel var for barsk, og ville tillade *»kort og sømmelig tale«* fangerne imellem.⁹⁵ Tavshedsreglen ville således ikke blive opretholdt, hvilket bundede i Lange og Holms udtalte skepsis mod isolationsprincippet. Kritikerne mente faktisk, at sindssygdом kunne være et resultat af afsondringen.

Sindssygdом

Et tema, der blev viet en del opmærksomhed, var om den totale isolation ville medføre skadelige virkninger på sindet? Beretninger fra udlandet antydede, at isolation samt mangel på bevægelse og fri luft kunne have en *»ulykkelig virkning på fangernes livsforfatning«*. Til forsvar for Pennsylvania-systemet anførte majoriteten simpelthen, at de der havde undersøgt sagen *»grundigt«* havde modbevist dette.⁹⁶ Bl.a. bundede afsindighedstilfælde angiveligt i, at fanger var afsindige allerede ved ankomsten til fængslet. Konstruktionsfejl ved fængslerne kunne også bære skylden. Ved en mere systematisk, videnskabelig og korrekt konstruktion kunne disse problemer altså undgås. Endvidere hæftede man sig ved opgørelser fra Pennsylvania-fængslet i Philadelphia, der angiveligt viste, at det særligt var *»iblandt den sorte befolkning«*, at sindssygdом var forekommet. Hvad man her havde fat i, var et velkendt argument fra den amerikanske Auburn-Pennsylvania fejde. I en amerikansk rapport fra 1846 om Pennsylvania-systemet fremhævedes det således, at den *»mulat race«* der ofte optrådte i Philadelphia-fængslet ikke kunne tåle indespærring lige så godt, som *»mænd af rent Saxisk blod«*. Problemet var angiveligt, at de førstnævnte var *»stærkt udartede«*, og ikke mindst *»forfaldne til de seksuelle udskejelser der fører direkte til hjerne-skade«*.⁹⁷ Problemet var, at fanger masturberede i deres celler, hvilket blev udlagt som særligt *»de farvedes«* last. Det blev af flere opfattet som et stort moralsk og patologisk problem, idet onani angiveligt påvirkede hjernen og resulterede i sindssyge. For de danske isolationstilhængere var pointen naturligvis, at der ikke ville være tale om at indespærre *»farvede«* i danske fængsler, og man havde derfor intet at frygte i den anledning.⁹⁸

Reformerne gennemføres

Fængselskommissionen afleverede betænkning den 14. maj 1842, og sagen blev herefter genstand for kancelliets behandling. Arbejdet foregik i et tempo, der stod i stærk kontrast til den tidligere syltning af fængselssagen, og allerede den 16. juni afleveredes en forestilling til kongen. Kancelliets behandling gik imidlertid ikke helt som kommissionens flertal havde håbet. Måske bl.a. fordi etatsråd Lange havde en dobbeltrolle, idet han var en af de embedsmænd, der behandlede sagen i kancelliet, sammen med blandt andre A.S. Ørsted.

Ørsted udformede en separat kommentar til Fængselskommissionens betænkning, hvori han tørt konstaterede: *»Den tvivl, som jeg i en Skrivelse til Commissionen af 22 mai f.a har fremført mod det System for Straffeanstaltternes Indretning, der er bekjendt under Navn af det philadelphiske, finder jeg ikke på nogen måde svækket ved den af Commissionens Pluralitet givne Udvikling«*. Når alt kom til alt ville Ørsted dog godt gå med til, at man i begrænset form forsøgte sig med Pennsylvania-systemet.

I kancelliets forestilling til kongen uddybedes kritikken af *»det fuldstændige afsondrings-system«* imidlertid. Man søgte først og fremmest at anlægge et humanistisk perspektiv. Skulle et Pennsylvania-system gennemføres konsekvent mente man, at resultatet ville blive umenneskeligt. At de indsatte ikke ville komme til at mangle selskab i deres ensomhed, troede kancelliet heller ikke på. Eksempelvis skulle præsten fordele sit arbejde mellem så mange, at hans besøg *»kun i enkelte tilfælde vil blive til nytte, og ikke i almindelighed vil være nogen Lindring for Fangen i den bittre Ensomhed«*. Herefter tiltrådte kancelliet minoritetens forslag om at lægge Auburn-modellen til grund for indretningen af danske straffeanstalter.⁹⁹

Men kongen lod sig ikke styre af sit kancelli. Christian 8. valgte simpelt hen et godt gammeldags kompromis og fastslog, at der skulle bygges både Pennsylvania- og Auburninstitutioner: *»Da vi ansee fangernes isolering som et væsentligt middel til deres forbedring«*, som det hed i resolutionen. Forbrydere, der var dømt til kortere straffe (senere op til ca. 6 år), skulle indsættes i forbedringshuse til fuldstændig afsondring, mens langtids fanger havnede i Auburn-fængsler.¹⁰⁰ De moderne fængsler skulle imidlertid kun bruges til mandlige fanger, mens kvindefangerne på pragmatisk vis skulle fordeles på ældre anstalter. Årsagen var bl.a. økonomisk, samt at antallet af kvindelige lovbrydere var væsentligt mindre end mandlige.

Herefter planlagdes to Auburn-anstalter og to Pennsylvania-anstalter opført – henholdsvis tugthuse og forbedringshuse. Et af hver i nærheden af Horsens samt et forbedringshus i nærheden af København og et tugthus, der skulle opføres på den afbrændte straffeanstalts grund på Christianshavn, dersom ingen bedre plads blev fundet. Da Horsens Tugthus og forbedringshuset i Vridsløselille stod opført i henholdsvis 1853 og 1859, havde man imidlertid tilstrækkelig med fængselspladser, og de to resterende anstalter blev aldrig bygget.¹⁰¹

Konklusion

Danmark fik et landsdækkende fængselsvæsen i 1740-50'erne, der ikke ændrede sig grundlæggende i de næste knap 100 år. En reformproces blev ellers forsøgt igangsat sidst i 1700-tallet, og i begyndelsen af 1800-tallet forelå planer om opførsel af et større antal forbedringshuse. Krise og krig satte imidlertid en stopper for denne udvikling, der aldrig for alvor var kommet igang. Nogle år senere gjorde

landets førende jurist det i øvrigt klart, at han ikke gav meget for de nymodens forbedringstanker. I 1830'erne kom det moderne fængselsprojekt imidlertid på dagsordenen. Nogen folkestorm rejste sig ikke i denne anledning, men et par fremstående borgere formåede alligevel at skabe opmærksomhed omkring de nye fængselsprincipper og situationen i landets straffeanstalter. I 1838 kom varetægtsarresterne på stænderforsamlingernes dagsorden, men større initiativer blev bremset. Blot to år senere var tiden imidlertid inde. Landet havde fået en ny regent, og et økonomisk opsving var sat ind. Samtidig tyder meget på, at medlemmer af borgerskabet frygtede moralsk opløsning i en omskiftelig verden, hvilket talte for indførelsen af nye former for kontrol. Samtidig – væsentligst af alt i denne sammenhæng – lå det moderne fængselsprojekt klar til at blive importeret fra det forfættede land. De nye fængselsprincipper havde realiseret en moderne kamp mod moralsk forfald, og bar med sig et håb om en bedre verden – også i en dansk kontekst. Det var et håb, der ikke blot byggede på videnskabelige, men også på religiøse forestillinger. Religionen fungerede både som mål og middel særligt i det Pennsylvania-system, der i så høj grad tiltalte fængselskommissionens flertal. I 1842 forelå resultatet og man vedtog indførelsen af et moderne fængselsvæsen i Danmark. I 1853 opførtes Horsens Tugthus efter Auburn-modellen, mens Vridsløselille Forbedringshus stod færdigt i 1859, konstrueret efter Pennsylvania-systemet. Disse to anstalter har udgjort rygraden i det danske fængselsvæsen i de næsten 150 år, der siden er gået. Også isolationstanken var sejlivet, og først i 1930'erne gik man for alvor bort fra afsondringstanken. Fængselskommissionens arbejde fik dermed særdeles stor betydning for eftertiden.

Noter

1. Se bl.a. Norval Morris og David J. Rothman (red.): *The Oxford History of the Prison*, 1998 (1995). Vedr. 15-1600-tallets fængsler se Pieter Spierenburg: *The Prison Experience*, 1991.
2. Michael Ignatieff: *A just Measure of Pain*, 1978, s. 56. En af Howards samtidige, Jonas Hanway, var inde på lignende tanker, da han i 1776 publicerede *Solitude in imprisonment*, hvori han advokerede for en religiøs reformering af de kriminelle via isolation. Randall McGowen: *The Well-Ordered Prison*, i Morris og Rothman: *The Oxford* (se note 1), s. 77.
3. I den senere danske litteratur betegnes det derfor typisk som »Philadelphia-systemet«, men i den amerikanske litteratur anvendes primært betegnelsen »Pennsylvania-systemet«.
4. Peter Scharff Smith: *For fangens elementaire moralske Opdragelse. Rationalitet, religion og modernitet set i lyset af det moderne fængselsvæsens gennembrud i Historisk Tidsskrift hæfte 2*, 2001.
5. De moderne fængsels gennembrud er blevet analyseret i forskellige retninger, hvor Michel Foucaults tolkning, som den fremstår i værket *Surveiller et punir* fra 1975, er den mest berømte. Foucault ser de moderne fængsler, som udtryk for en moderniseringsproces, med hvilken der realiseres nye magtteknikker i samfundet. Magtteknikker der bygger på en ny anvendelse af viden, og formår at disciplinere individet med en hidtil uset effektivitet. Resultatet bliver et dystert billede af et moderne overvågningssamfund, hvor magt ensretter og kontrollerer mennesket, ikke blot i fysisk men ligeledes i psykologisk henseende.
6. Se Olaf Olsen: *Christian 4.s tugt- og børnehus*, 1978, bl.a. s. 26. Se endvidere F. Stuckenberg: *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1839, 1893-96*, s. 45.
7. Se Fr. Stuckenberg: *Fængselsvæsenet* (se note 6). Se endvidere Olaf Olsen: *Christian 4.s* (se note 6). Tugthuset på Christianshavn nedlagdes år 1649 og et Tugt- og Børnehus genopførtes i 1662 – det var denne anstalt der blev udvidet i 1740'erne. Der konstrueredes i øvrigt også tugthuse i Flensborg og Glückstadt. Vedr. slaveriet og stokhuset, se Stuckenberg, bd. 1, s. 22 ff.
8. Ditlev Tamm: *Dansk retshistorie*, 1996, s. 228 og 216 f.
9. Knud Voss: *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, 1966. Se også Knud Waaben: *En fængselsreform på tegnebrættet*, *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* 1995, s. 117-128.

10. Vedr. dette oprør se primært Jens Engberg: *Dansk guldalder eller oprøret i Tugt,- rasp- og forbedringshuset*, 1973. Se endvidere F. Stuckenberg: *Fængselsvæsenet* (se note 6), bd. II.
11. A.S. Ørsted: *Om Dødsstraffens Retfærdighed og Hensigtsmæssighed i Juridisk Tidsskrift*, 15. bind, 1. hæfte, 1828, s. 237. Artiklen var udformet som en anmeldelse af franskmændens Charles Lucas afhandling *Du système pénal et du système répressif en général, de la peine de mort en particulier*. Vagn Lyhne berører med udgangspunkt i samme artikel netop Ørsteds antipati mod forbedringstanker i *Det hemmelige selskab*, *Den jyske historiker* nr. 83/84, maj 1999, s. 164.
12. Johan Söderberg: *Views of the Criminal in early Nineteenth-Century Sweden* in Arne Jarrick (red.) *Only Human. Studies in the History of Conceptions of Man*, 2000. Det var naturligvis hverken Auburn- eller Pennsylvania-modellen, Richert lod sig inspirere af (Söderberg tidsforskyder nogle ting vedr. de amerikanske fængselssystemer), men reformtanker fra Philadelphia sidst i 1700-tallet.
13. Harald Jørgensen: C.N. David, 1950, s. 151 f.
14. *Nordisk Konversations Leksikon* 1967 (1960). Vedr. C.N. Davids livsbane generelt, se Jørgensen: C.N. David (se note 13).
15. *Fædrelandet*, nr. 40 1835, s. 1.
16. *Fædrelandet*, nr. 40 1835, s. 2.
17. *Statsoeconomisk Archiv*, bd. 1, 1843, s. 1.
18. *Ibid.*, s. 23.
19. *Bidrag til Kundskab om Hovedstadens Straffeanstalter og Varetægtsfængsler*, med stadigt Hensyn til de nyere nordamerikanske Straffeanstalter, 1839, s. 5.
20. Ole Pedersen Kollerød: *Min historie*, 1978 (1840), s. 31. For en nærmere omtale af Kollerød og bl.a. hans relation til Neergaard, se Peter Scharff Smith: *For fangens* (se note 4).
21. Stuckenberg: *Fængselsvæsenet* (se note 6), bd. II, s. 195.
22. Frederik von Bülow: *Bemærkninger, Viborg Tugt- og Forbedringshuus samt Viborg Byes Arrester angaaende*, 1831.
23. Hans Jensen: *De danske stænderforsamlings historie 1830-1848*, 1934, s. 586. Se også Roskilde Stændertidende 1838, s. 353 og 368.
24. Vedr. Ørsteds udnævnelse, se Jensen: *De danske* (se note 23), Bd. 1, s. 325.
25. *Roskilde Stændertidende* 1838, s. 807.
26. *Ibid.*, s. 363. Vedr. Bangs indlæg og Kommisarius' støtte dertil, se s. 365.
27. *Ibid.*, s. 819.
28. *Ibid.*, s. 367.
29. Samme år var Viborg Stænderforsamling blevet forelagt et forslag om forbedringer i indretningen af landets fængsler af Retsbetjent J.P. With, der ud fra egne erfaringer kritiserede arresthusene. With foreslog fængslerne indrettet med eneceller, og arresthusene forandret for at hindre fangeres skadelige samkvem. Af frygt for sagens omkostninger blev forslaget imidlertid afvist, med 22 stemmer imod 20 Jensen: *De danske* (se note 23), s. 585.
30. *Collegialtidende* 1839, s. 589.
31. *Dagen*, nr. 51, 28. febr. 1839. Rexel var medlem af det collegium, som den svenske konge havde betroet overopsyn med de svenske fængsler og arbejdsanstalter. General-Auditøren indrømmede dog, at Christianshavnsanstalten ikke kunne kaldes et »Corrections-Hus«. Det ville ifølge Rexel kræve andre bygninger samt fangeres adskillelse.
32. Begrebet penitentiær lånte man fra USA, hvor »penitentiary« simpelthen var betegnelsen for et moderne fængsel – i praksis en Auburn- eller Pennsylvania-anstalt. Selve ordet »Penitentiary« kom af penitence og repentance, og havde dermed et religiøs ophav, se Negley K. Teeters og Harry Elmer Barnes: *New Horizons in Criminology*, 1959 (1943), s. 329.
33. I de følgende uger, blev yderligere to artikler om straffeanstalter bragt, hvor man bl.a. stillede spørgsmålstegn ved fornuften i at kopiere udenlandske principper. Skønt mange planter kan akklimatiseres, »ere der dog visse, som ikke godt trives i et modsat Klima, og andre som udarte deri«, advarede *Søndagen*, nr. 16, 28 april 1839. Den næste artikel kom i nr. 18. De tre nævnte indlæg blev i øvrigt præsenteret som en opdelt artikel med titlen *Om Straffe-Anstalter*.
34. Jørgensen: C.N. David (se note 13), s. 105 og 111.
35. Fra artiklen *Om Lovløshed og nye Lovbestemmelers formentlige Nytte til at fremme en bedre Tugt og sædelig Orden i Søndagen*, nr. 17, 24. april 1836.
36. Hvilket Foucault ikke har været opmærksom på i sin analyse, se Peter Scharff Smith: *For fangens* (se note 4).
37. Højesteretsadvokat Salicath slog lignende toner an i den tidligere berørte debat ved stænderforsamlingerne i 1838. Salicath opfattede således sit forslag til varetægtsarresternes og fængslernes bedre indretning, som led i en nødvendig kamp for »at fremme Folkets Sædelighed«, *Roskilde Stændertidende* 1838, s. 369.
38. Rigsarkivet (RA), Danske Kancelli (DK), 2 dep., henlagte sager Q, nr. 1300, 1841. Vedr. denne komité og de nedenfor nævnte an-

- stalter, se endvidere Axel Petersen: Samfundet og børnene, 1904, s. 113 ff.
39. Man fulgte nøje de enkelte børn, og vurderede i beretninger, hvor mange der var forbedrede. Ved Flakkebjerg gik det tilsyneladende godt, mens man ved Fuirendal havde mindre held. I 1841 var der her blot 6 drenge tilbage, hvoraf angiveligt kun 2 gav håb om at være forbedrede, mens »de øvrige 4 maae ansees for at være, eller at kunne befrygtes at ville blive tabte«. RA, DK, 2 dept., henlagte sager Q, nr. 1300, 1841, s. 7 i komitéens beretning. Der var på dette tidspunkt 7 børn på Holsteinsminde, idet en pige også var blevet optaget. Komitéen håndterede i det hele taget et begrænset antal børn. På Fuirendal, der efter grev Holsteins død omdøbtes til »Holsteinsminde«, var der oprindeligt anbragt 13 drenge.
 40. Karin Lützen: Byen tæmmes, 1998, s. 43 ff.
 41. Dette og følgende citat, se Jørgensen: C.N. David (se note 13), s. 119.
 42. Denne form for ambivalent/elitær liberalisme bør naturligvis ses i lyset af, at menigmand i 1800-tallets første halvdel ikke just var videre belæst eller uddannet.
 43. Frygten for sammenbruddet lurede angiveligt næsten overalt i Victoriatidens samfund, idet »Savagery – rooted in human nature, not class – could break out at any social level« (en kommentar Wiener knytter til Dickens tekster), Martin J. Wiener: *Reconstructing the Criminal – Culture, Law, and Policy in England, 1830-1914*, 1994 (1990), s. 37.
 44. Lützen: Byen (se note 40), s. 51 f.
 45. Ibid., s. 122.
 46. Statsoeconomisk Archiv 1826, s. 147 ff.
 47. Norbert Elias: *The Civilizing Proces*, 1996 (1939).
 48. Patricia O'Brien finder på samme måde en sammenhæng mellem frygten for samfundsmæssig uro og fængselsreformer i Frankrig: »... the very timing of penal reforms renders evident the social concerns of the reformers ... The connection between social unrest and the need for new methods of punishment were for the most part explicitly made«, i *The Promise of Punishment*, 1982, s. 20.
 49. Vedr. disse optøjer, samt de følgende beskrivelser af 1800-tals oprin. Se Henrik Stevnsborg: *Fra Den store Udfejjelsesfest til Tømrerstrejken: Om førindustriel, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede i Fortid og Nutid*, nr. XXVIII hefte 4 1980, samt John Christensen, Henning Koch og Henrik Stevnsborg: *Sikkerhed, fred og orden. »opløb« og »oprør« i 17- og 1800-tallets København i Den Jyske Historiker* nr. 25 1983.
 50. Søndagen, nr. 24, 12. juni 1836.
 51. Se eksempelvis Christensen, Koch og Stevnsborg: *Fra den store* (se note 49), s. 52, samt Engberg: *Dansk guldalder* (se note 10), s. 15 f.
 52. Vedr. stigningen i fangebefolkningen, se Harald Rømer, i Balvig (red.): *Fængsler og fanger*, 1969, s. 41. Artiklen bygger dog på et ikke uproblematisk statistisk materiale. Vedr. benådningspraksis, se Stig Iuul: *Den danske strafferets udvikling i tiden efter ca. 1800 i Beckmann m.fl. (red.): Kampen mod forbrydelsen*, 1951, s. 22 f.
 53. Jørgensen: C.N. David (se note 13), s. 161 f.
 54. Ole Hyltoft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, 1999.
 55. Vedr. Frederik d. 6., se eksempelvis Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov. 1800-1850*, Gyldendals Danmarkshistorie bd. 10, 1990, bl.a. s. 130 f. Se også Jan Møller: *Frederik 6. Træk af en konges liv*, 1998.
 56. Jørgensen: C.N. David (se note 13), s. 133 f.
 57. Roddy Nilsson: *En välbyggd maskin, en mardröm för själen – Det svenska fängelse-systemet under 1800-talet*, 1999, s. 185.
 58. Erling Sandmo: *Den er ikke laget av lensmand og prest*, s. 47, i ARR *Idehistorisk Tidsskrift* nr. 3, 1997.
 59. RA, DK, fælles afdeling, Fængselskommissionen 1840-48, 169 A.
 60. RA, DK, 3 dep., *Forestilling* nr. 39 1840. Det danske kancelli havde i første omgang ikke udpeget David som medlem af Fængselskommissionen, men inden arbejdet kunne gå i gang var der ændret på dette forhold, efter alt at dømme ved Christian 8.'s indgriben.
 61. Vedr. Friis, se Voss: *Bygningsadministrationen* (se note 9). Vedr. udlandsrejse, se *Statsoeconomisk Archiv* 1843.
 62. Bl.a. havde man for at udvide Københavns arrester købt baghuset til brygger Møllers ejendom i Farvergade, og et forslag til bygningsindrettelse blev i juni 1840 sendt til høring hos Fængselskommissionen. RA, DK, Fælles afdeling, Fængselskommissionen 1840-48, 169 B. Se eksempelvis breve af d. 11/6 og 24/6 1840.
 63. RA, DK, 3 dep., udg. breve, nr. 2513. Fængselskommissionens betænkning, s. 1.
 64. Ibid., s. 1. Man mente også at Klassifikationssystemet krævede frivillig arbejdskraft til det ekstensive opsyn.
 65. I Viborg havde 40% tidligere udstået straf-fearbejde, mens hele 75% af de indsatte havde været straffet tidligere. På Møn var der blot 22% recidiver, men årsagen til dette mente man var, at mindre fordærvede forbrydere ofte udstod deres straf i denne anstalt. I Norge havde man angiveligt 33% recidiver, hvilket den norske fængselskom-

- mission af 1837 anså som så beklageligt, at forbedringer måtte foretages. Den norske kommission kunne henvise til, at i lande hvor de nye fængselssystemer var indført var recidiverne aftaget. Ibid., s. 15 ff.
66. Ibid., s. 19.
67. Vedr. sygelighed og dødelighed, ibid., s. 19 ff.
68. Ibid., s. 14. Originalens understregning.
69. Ibid., s. 25 f.
70. Foucault var således ikke den første, der havde blik for problemerne med den »sociale ingeniørkunst«, som også de moderne fængsler var et resultat af. Charles Dickens: *Strengt tider*, 1977 (1854), s. 4.
71. Bentham om hans panoptikon, citeret fra Robin Evans: *The fabrication of virtue. English prison architecture, 1750-1840*, 1982, s. 215. Forfatterens oversættelse. Evans mener selv, at Bentham ikke troede på moralsk reformering af kriminelle, på samme måde som Howard gjorde det – selv om Benthams tekster kan tolkes i den retning (s. 216 f.). Under alle omstændigheder mente Bentham, at hans panoptikon var til alles bedste – også i moralsk henseende.
72. RA, DK, Fælles afdeling, Fængselskommissionen 1840-48, 169 B, brev til kommissionen af d. 22 jan. 1841.
73. Ibid., s. 32.
74. Fra »Udkast til et Reglement for en Philadelphia straffeanstalt«, s. 1. Udkastet findes i fængselskommissionens arkiv, RA, DK, Fælles afdeling, Fængselskommissionen 1840-48, 169 A., men er også optrykt i *Nyt Statsoeconomisk Archiv* 1843.
75. Historikeren Michael Ignatieff formulerer det således, at det moderne (engelske) fængselsvæsen havde »at its core the religious discourse of the chaplain« Michael Ignatieff: *State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment*, i P. Rock (red.): *History of Criminology*, 1994, s. 148.
76. RA, DK, 3 dep., udg. breve, nr. 2513, Fængselskommissionens beretning, s. 34 f.
77. Ibid., s. 42 f.
78. Vedr. det oprindelige gudstjeneste system, se *Statsoeconomisk Archiv* 1843, s. 43.
79. RA, DK, Fælles afdeling, Fængselskommissionen 1840-48, 169 B, brev til kommissionen af d. 22 jan. 1841.
80. RA, DK, 2 dep., Forestilling nr. 146, 25/6 1842, pkt. VIII.
81. RA, DK, Fælles afdeling, Fængselskommissionen 169 B, nr. 33, brev af d. 12/5 1841 stilet til Ørsted fra Fængselskommissionen, hvoraf uenigheden fremgår. En tekst forfattet af David d. 9 maj 1840 (som et svar på forslag af Lange d. 8 maj), tyder imidlertid på, at David og Lange allerede på dette tidlige tidspunkt var ved at blive uenige, Fængselskommissionen 169 B, nr. 5.
82. RA, DK, 3 dep., udg. breve, nr. 2513, Fængselskommissionens beretning, s. 4.
83. David gjorde det endvidere klart, at præstens besøg og ord vil gøre større indtryk på en fange i et Pennsylvania-fængsel. RA, DK, Fælles afdeling, Fængselskommissionen 169 A, Professor Davids 1ste votum af 14 nov. 1840.
84. RA, DK, 3 dep., udg. breve, nr. 2513, Fængselskommissionens beretning, s. 37 f. Citatet er fra s. 38.
85. Michel Foucault: *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, 1995 (1997).
86. Det er først og fremmest David Garland, der i sit værk *Punishment and Welfare* fra 1985 har rettet kritik mod Foucaults individualiseringsteori. Garland beskriver således hvordan de straffemetoder, der blev taget i anvendelse i perioden 1895-1914 var langt mere individualiserede. Illustreret eksempelvis ved insituationalisering af særbehandling af unge og psykisk syge.
87. RA, DK, 3 dep., udg. breve, nr. 2513, Fængselskommissionens beretning, s. 95 f.
88. Ibid., s. 61.
89. Ibid., s. 149.
90. Ibid., s. 142.
91. Denne dovenskab ville underminere Pennsylvania-systemet, der byggede på, at isolationen var så uudholdelig, at de indsatte, efter de første dage hvor de ikke blev tildelt arbejde, snart ville tigge om beskæftigelse. Lange og Holm mente altså ikke, at man ville opnå den ønskede effekt ved at isolere flegmatiske danskere. Ibid., s. 181 f.
92. Ibid., s. 183. I den norske kommissionsberetning opgaves sidetallet 492 som henvisning.
93. Ibid., s. 29.
94. Ibid., s. 104 f.
95. Ibid., s. 198.
96. Ibid., s. 83.
97. Samuel Gridley Howe: *An essay on separate and congregate systems of prison discipline; being a report made to the Boston prison discipline society, 1846*, s. 18. Forfatterens oversættelse.
98. Videre kunne Pennsylvania-tilhængerne i deres tjeneste fremføre en fransk læge ved navn Esquival, der sagde, at den indespærrede ikke kan blive afsindig »... blot fordi han der er isoleret og var det end i flere år, når ikke andre årsager, der udøve en directe virkning på fangernes mentale evner, træde til«, RA, DK, 3 dep., udg. breve, nr. 2513, Fængselskommissionens beretning, s. 86. Pennsylvania-tilhængerne henviste til *Annales d'hygiene publique*, 1839, nr. 49, s. 31.

99. RA, DK, 3 dep., Forestilling nr. 84, resolveret 25 juni 1842. Kancelliet ville dog ikke helt udelukke brug af total isolation, hvilken man tilsyneladende forestillede sig anvendt som disciplinærstraf i fængslerne.
100. Brugen af Pennsylvania-systemet skulle dog ske »med den modification, at der i samme indrettes enkelte værelser, i hvilke forbrydere hvis sinds eller legemsforfatning måtte gjøre det betænkeligt at underkaste dem den strenge isolering, kunne anvises fælles arbejde«. RA, DK, 3 dep., Forestilling nr. 84, resolveret 25 juni 1842.
101. Man havde dog oprettet et nyt kvindefængsels på Christianshavn i 1861.

Hyperlinks mellem nutid og fortid

Lene Koch

Fortid og Nutid juni 2002, s. 133-138

Hvad gør historiske emner interessante? Dette spørgsmål er væsentligt ud fra både videnskabshistoriske, historiografiske og filosofiske overvejelser. I artiklen diskuteres den aktuelle og relativt nyopståede interesse for racehygiejne/eugenik og tvangssterilisation som et virkningshistorisk produkt af den nye gen- og forplantningsteknologi. Samtidig reflekteres over grundene til, at den marxistiske og feministiske forskningstradition ikke har fundet racehygiejnisk tvangssterilisation af kvinder værd at studere. Artiklens refleksioner indplaceres i en hermeneutisk historiefilosofisk sammenhæng.

Lene Koch, f. 1947, cand.mag. i engelsk og historie, 1991 ph.d. på en afhandling om ny forplantningsteknologi (*Ønskebørn. Kvinder og reagensglasbefrugtning* 1989) og i 2000 dr.phil. på disputatsen *Racehygiejne i Danmark 1920-56* (1996) og *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67* (2000). Hun er lektor på Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet. Hun leder et forskningsprojekt »Molekylærgenetisk teknologi og sygdomsforebyggelse« og arbejder på en monografi om den moderne genetiske rådgivnings historiske udvikling.

Efter at have arbejdet med racehygiejnen historie i omkring 10 år har jeg aldrig oplevet at mit forskningsområde vakte ligegyldighed.¹ Tværtimod har stort set alle reageret som på en uhyggelig film – væmmeligt, men dog fascinerende. Denne store og ganske intense interesse er imidlertid ny, den hører 1990-erne til. Da jeg indledte mit arbejde med dette emne i slutningen af 1980-erne var der kun ganske få andre danske forskere, der havde arbejdet med emnet. De var ikke historikere og dem jeg kunne opspore var desuden mine jævnaldrende. De havde publiceret mindre arbejder i 1980-erne og før dem var der ikke skrevet noget væsentligt om emnet siden 1950-erne. Kun en enkelt historiker havde skrevet et upubliceret speciale om Steincke og racehygiejnen.

Denne tidsspecifikke interesse for racehygiejnen historie har undret mig, og i det følgende vil jeg præsentere nogle af mine tanker om dette fænomen. Jeg mener at racehygiejnen hi-

storie repræsenterer et stort set overset område i dansk historieskrivning. Dette kan tillige efter min vurdering betragtes som en ejendommelighed i betragtning af hvor mange temaer i Danmarkshistorien, der er gennemtærsket i det uendelige. Landboreformerne og Besættelsestiden er blot tilfældige eksempler. Endnu mere overraskende er det egentlig når det bliver klart at der ligger et velordnet og indholdsrigt kildemateriale parat på Rigsarkivet, i pæne papkasser, lige til at gå til. Stort set ingen har udforsket dette kildemateriale eller opfattet racehygiejne og tvangssterilisation som interessante historiske spørgsmål før slutningen af 1980-erne. For en umiddelbar betragtning forekom det mig mindst ligeså forbløffende, at den fuldstændige mangel på interesse for emnet der prægede efterkrigstiden i løbet af 1990-erne er blevet afløst af en lige så stor enighed om, at emnet nu er højinteressant. Min egen undersøgelse af racehygiejne og tvangssterilisation i

Danmark står desuden ikke alene. Også i det øvrige Norden er der udarbejdet studier af racehygiejns og tvangssterilisationsvirksomhedens historie i disse år.² Særlig påfaldende var den vældige internationale presseomtale af den svenske sterilisationspolitik i efteråret 1997. Her faldt alverdens medier over hinanden for at afsløre den svenske velfærdsstats bagsider. Denne samtidighed af interesse er lige så påfaldende som den tidligere mangel på samme.

Hvad er det der gør emner interessante eller ikke-interessante? Dette spørgsmål er spændende ud fra et videnskabshistorisk, historiografisk og filosofisk perspektiv, og uden at kunne give endelige svar på spørgsmålene, vil jeg i det følgende diskutere den manglende interesse for race-hygiejns historie der prægede 1970-erne og første halvdel af 1980-erne, og dernæst hvad der fra slutningen af 1980-erne har befordret skiftet til en ny og stor interesse for emnet.

Hvorfor uinteressant før?

Eugenisk tvangssterilisation af socialt udstødte åndssvage kvinder samt af andre psykiske og sociale afvigere skulle for en umiddelbar betragtning være sikret en hæderplads i den marxistiske og feministiske forskningstradition der var så væsentlig i årene efter 1968. Der er mange grunde til at det ikke blev tilfældet. Lad os se på nogle af dem:

Den *arvebiologiske vinkel* er den første jeg vil omtale. Racehygiejns grundidé var, at civilisationen var truet af en overvældende vækst i antallet af asociale undermålere, som K.K. Steincke døbte dem. Undermålerne asocialitet blev iagttaget i bestemte belastede slægter, givet videre fra generation til generation, og var altså arvelig. Denne forklaring på asocialitet

har været i lav kurs siden 1950-erne. Arvelighedsspørgsmål har ikke været betragtet som væsentlige i de mange år hvor biologi ikke var skæbne; den arvebiologiske fortolkning af sociale problemer druknede i den voldsomme interesse for miljøspørgsmål, pædagogik og uddannelse, der dominerede i 1960-erne og 1970-erne – man havde simpelthen ikke blik for arvelighedsspørgsmålet.

Et andet forhold vedrører opfattelsen af *racehygiejns hovedmålgruppe*, dem jeg før med et af 1930-ernes yndede udtryk betegnede som asociale undermålere. Denne gruppe blev kun af de færreste historikere i 1960-erne og 1970-erne opfattet som umagen værd at udforske. De blev heller ikke interessante i socialhistoriens glansperiode, hvor selv kvinder, arbejdere og gale kom i fokus og hvor historien blev søgt skrevet ud fra disse undertrykte og eller oversete gruppers perspektiv. Gruppen af asociale undermålere domineredes imidlertid af åndssvage, psykopater, prostituerede, vagabonder, subsistensløse mv., grupper der ikke havde nogen væsentlig samfundsmæssige betydning og som tillige var placeret uden for produktionen. De tilhørte pjaltproletariatet, der gjorde dem uinteressante ud fra en af datidens dominerende betragtningsmåder, nemlig den marxistiske. Beskæftigelsen med disse gruppers historie kunne ikke legitimeres hverken teoretisk eller politisk.

Sterilisationsvirksomheden rettede sig især mod kvinder, faktisk udgjorde kvinder ca. 80% af alle steriliserede i Danmark mellem 1934 og 1967. Man kunne have ventet at sterilisation som *forplantningspolitisk og kvindepolitisk* forskningstema kunne have vakt interesse i forbindelse med kvindeforskningens kraftige vækst i 1970-erne og 1980-erne. Kvindebevægelsens og kvindeforskningens forplantningspolitiske interesse rettede sig imidlertid særlig

mod retten til at slippe for at føde børn, altså abortkampen – ikke for retten til at føde børn. Denne fokusering er formentlig ikke mærkelig når man medtænker kvindebevægelsens øvrige program og aldersmæssige sammensætning i denne periode – her så man en kvindebevægelse, der lidt karikeret udtrykt forlangte retten til statslig assistance til at slippe for statslig kontrol med forplantningen.

Endelig kan man undre sig over at en af de relativt få love, der gav eksPLICIT hjemmel til *statslig tvangsanvendelse* overfor en gruppe svage medborgere, nemlig sterilisationsloven fra 1934, der vedrørte åndssvage, ikke tidligere har vakt historikernes interesse især i en tid hvor statslige overgreb ikke ofte undgik den offentlige opmærksomhed. Dette er umiddelbart ejendommeligt al den stund marxismen rummer en stærkt statskritisk tradition og skal måske især ses som resultat af socialisternes grundlæggende positive indstilling til velfærdsstaten som udligner af social ulighed og uretfærdighed.

Hvorfor interessant nu?

Hvorfor blev det netop omkring 1990, at den historiografiske interesse rettedes mod eugenikkens og tvangssterilisationens historie? Svarene skal givetvis søges i den ændrede politiske, teknologiske og kulturelle betydning, som disse temaer har opnået i løbet af 1980-erne. Der er forhold i iagttagers egen tid, der gør bestemte forhold i fortiden synlige, ligesom en projektør der pludselig belyser områder, der før henlå i uinteressant mørke. Ligeså usynlige og uinteressante som disse emner var for 1970-ernes forskere, lige så væsentlige blev de som 1980-erne skred frem. Arvelighedsproblematikken, forplantningskontrollen, de uproduktive asoci-ale og tvangsanvendelsen opfattes alle

som interessante i dag fordi de kan indfange centrale nutidige problemstillinger og belyse dem fra punkter, der ligger uden for vores egen tid.

Den *moderne reprogenetik* er måske den mest iøjnefaldende forklaringsfaktor. Det blev med den nye reproduktionsteknologi, først og fremmest reagensglasmetoden – der i Danmark slog igennem i slutningen af 1980-erne – at retten til at få børn blev tematiseret og politiseret. Louise Brown blev født i England i 1978 som det første reagensglasbarn, og genomkortlægningen blev lanceret i midten af 1980-erne. Frygten for statslig reproduktionskontrol på genetisk grundlag kom i fokus med den ny reprogenetik, et samlebegreb for de teknologier der kan manipulere ikke blot med vor forplantning men også med vores og vore efterkommeres arvelige anlæg. Med den nye reprogenetik har *arven* som forklaringsfaktor fået helt ny kraft og *kvinderne* er atter kommet i centrum. Dermed blev kritikken af sterilisationsevirkomheden i 1930-erne og videre frem interessant som en slags forløber for en forplantnings- og især kvindepolitisk position – dog primært som statslig politik og især som en kritik af velfærdsstatens dunkle og ukendte sider – kun sjældent som som en feministisk tematisering af en undertrykt gruppe med-søstres vilkår.

Nutidens fokusering på *menneskerettigheder* og *den individuelle autonomi* gør endvidere 1930-ernes statslige *tvangsforanstaltninger* politisk interessante. Hvor *minoriteter* og *handicappede* i dag er i fokus som beskyttelseskrævende afvigere var det i 1930-erne nok så meget samfundet der skulle beskyttes mod de asoci-ale farlige indflydelse. I dag er denne indstilling oftest anset som politisk ukorrekt idet den strider mod de stadig mere omsiggribende såkaldt universelle menneskerettigheder. Undermålerne der dengang ansås for at være farlige og sam-

Operationsscene, dansk provinshospital 1938. Måske en sterilisationsoperation og dermed en illustration af sterilisationsprojektets ultimative handling: Eliminationen af forplantningsevnen. Men samtidig en illustration af, hvad man får øje på som relevant på forskellige historiske tidspunkter, og hvordan vurderingen af det, man ser, skifter over tid. Dette billede kunne i 1938 ses som sindbilledet på tidens positive opfattelse af sterilisation – den moderne, rationelle lægevidenskab spændt for velfærdsstatens og fællesskabets vogn. Med nutidens blik opfattes det vel snarere som et skræmmebillede: Lægevidenskaben når den bliver uhyggelig, kirurgien der bruges til statslige overgreb mod værgeløse afvigere (Foto: Medicinsk-Historisk Museum, København).

fundstruende frygtes i dag ikke af nogen som helst, men fremhæves tværtimod som samfundets svageste. Således fremhæves det ofte i dag med en vis sentimentalitet at det var de svageste der betalte for velfærdssamfundet. Det der blandt andet støder er, at disse svage betalte med noget som i dag er blevet en kostbarhed i reprognetikkens verden, nemlig med deres *fertilitet*. Dette fænomen betragtes i dag som så helligt at de sociale myndigheder foretrækker at tvangsfjerne nyfødte frem for at tvangssterilisere mødrene. Den store interesse for menneskerettigheder har skabt forestillingen om at det er en ret at få børn, og

har fjernet det klassiske fokus fra pligten til at sørge for de børn man sætter i verden. Rettighedsperspektivet får en særlig aktualitet i en tid, hvor velfærdssamfundet er under kritik fra stærke liberale kræfter og dette perspektiv var centralt i den internationale pressestorm, der fulgte den svenske sterilisationsdebat i 1997. Her som – omend i mindre grad – i Danmark har formidlingen af sterilisationsforskningens resultater haft karakter af politisk afsløring og skandale. Den førende svenske journalist i disse afsløringer var i parentes bemærket en kendt liberal kritiker af velfærdsstaten og erklæret katolik.

Hyperlinks og virkningshistorie

Der er altså nogle særlige forbindelser, *hyperlinks* kunne man kalde dem, mellem fortid og nutid, der kaster et særligt lys over visse af fortidens glemte begivenheder som nok blev betragtet med en vis alvor, men som de fleste opfattede som nødvendige og kun de færreste anså for politisk eller videnskabeligt problematiske. De bliver imidlertid skandaler nu, hvor vi med udgangspunkt i nutidens normer og centrale politiske problematikker får blik for dem. Det gælder tvangssterilisation, og man kunne i samme åndedrag nævne andre glemte sager som slaveriet i Dansk Vestindien, og fra nyere tid dansk erhvervslivs aktiviteter under besættelsen. Ikke forhold der på nogen måde kan være kommet som en overraskelse, men forhold der får fornyede skandalekvaliteter i en tid med ændrede normer.

Disse overvejelser om historiske temaers skiftende synlighed og nutidige interesse indfanges af hermeneutikkens begreb om *virkningshistorie*.³ Den hermeneutiske tankegang indebærer at historiske fænomener ikke blot skal forstås som afsluttede i fortiden men at de på tværs af den historiske afstand har en vedvarende omend stadig skiftende effekt på vores forståelse af nutidens begivenheder. Man kan sige, at den moderne bekymring for misbrug af *den nye genetik* repræsenterer de langsigtede virkninger af racehygiejnens historie, den kaster sin skygge ind over vilkårene for den moderne genetiks udvikling og anvendelse. Jeg nævnte før genomkortlægningsprojektet. Da dette *big science* projekt i slutningen af 1980-erne blev søgt finansieret i EU under titlen *Predictive Medicine* rejste der sig kritiske røster om mulighederne for eugenisk misbrug af den genetiske viden. Specielt anså medlemmer af De Grønne i EU-parlamentet muligheden for gene-

tisk testning af genetisk følsomme individer for eugenisk, fordi denne identifikation af risikoindivider stemplede den enkelte genbærer som et »dårligt liv« – i lighed med fortidens asociale undermålere. Denne kritik fik meget stor betydning, og understøttet af den almindelige folkelige usikkerhed og angst overfor reprogenetikken skabtes en konsensus i samfundet, blandt forskere og politikere om at eugenik var farligt. Det måtte der tages afstand fra og alle tilbøjeligheder til eugenisk misbrug af den moderne genetiske viden skulle slås ned med hård hånd. Derfor blev der i tilknytning til genomkortlægningsprojektet sat penge af til studier af den slags og den eugenikhistoriske forskning hang på. De to store skoledannende kritiske studier af eugenikkens historie på dette tidspunkt var Daniel Kevles og Peter Weingart.⁴ De fokuserer på forholdet mellem den gamle eugenik og den nye genetik, og deres kritiske bidrag til historiografi- en bestod netop i at sammenkæde de to temaer og hævde den historiske kontinuitet mellem fortid og nutid.

Også den voldsomme vækst i *bioetikken*, der jo i betydelig grad er blevet den nye genetiske forsknings følgesvend, er i betydelig grad et resultat af denne angst for at den nye genetik skulle kunne slås i hartkorn med den gamle eugenik. Genetikken har således søgt at legitimere sig med henvisning til centrale bioetiske dogmer og hævdet, at dens resultater kun anvendes i overensstemmelse med individets selvbestemmelse (det informerede samtykke). I denne legitimeringsproces blev det vigtigt at definere den gamle eugeniks særtræk. Uden en bestemmelse af disse var det jo ikke muligt at frikende den nye genetik for slægtsskabet. De nordiske studier af eugenikkens historie vedrører således også – hvad enten det er ekspliciteret eller ej – den nye genetiks rolle i fremtidens samfund.

Denne kobling mellem fortid og nutid har i betydelig grad formet den diskurs der i dag præger folks – også videnskabsfolks – opfattelse af genetik og eugenik og af forholdet imellem dem. Man må sige at den i nogen grad har haft succes med sit forehavende, nemlig at overbevise offentligheden om den principielle forskel på eugenikken og genetikken. Man kan sige at resultatet af den udvikling jeg her har skitseret er, at racehygiejne er blevet en af nutidens yndlingsaversioner. Som for de fleste andre historiske emner der af vore tid opfattes som interessante, er det forhold i nutiden der udpeger historiens brændpunkter. Og i mødet med historien sættes vores selvforståelse på prøve.

Noter

1. Lene Koch: Racehygiejne i Danmark 1920-56. Gyldendal, 1996; og samme: Tvangssterilisation i Danmark 1929-67, 2000.
2. Per Haave: Sterilisering av tatere 1934-1977. Norges forskningsråd, Oslo, 2000. Maija Runcis: Steriliseringar i folkhemmet. Ordfront, Stockholm, 1998. Mattias Tyden: Från politik till praktik. De svenska sterilisationslagarna 1935- 1975. Statens offentliga utredningar, Stockholm, 2000.
3. Hans-Georg Gadamer: Truth and Method, London, 1989. H.C. Wind: Historie og forståelse, 1987.
4. D.J. Kevles: In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity, Middlesex, 1986. Paul Weingart, J. Kroll og K. Bayertz: Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland, Frankfurt, 1988.

I anledning af donator

Herluf Kjems Hansens

90 års fødselsdag den 2. juli 2002

udskriver **Kjems-Fonden** en prisopgave.

Dansk lokalhistorie i det 21. århundrede.

Lokalhistorien i det moderne, internationale videnssamfund.
Såvel forsknings- som formidlingsaspekter ses gerne inddraget.

Der uddeles tre priser:

1.pris: 15.000 kr.

2.pris: 10.000 kr.

3.pris: 5.000 kr.

Bedømmelseskomiteen består af Fondens bestyrelse.

Fonden forbeholder sig ret til at offentliggøre
indsendte manuskripter.

Besvarelsen, der bør være på mellem 25 og 40 sider,
sendes senest 1.december 2002 til:

Kjems-Fonden
Landsarkivet for Nørrejylland
Ll. Sct. Hans Gade 5
8800 Viborg

Kjems-Fonden blev stiftet i 1989 af fhv. overlærer Herluf Kjems Hansen og har til formål at støtte udgivelsen af lokalhistorisk litteratur i Jylland. Fondens kapital er på 3 mill. kr., og i de forløbne 13 år har Fonden støttet ca. 125 bøger og publikationer. Se www.kjems-fonden.dk

Anmeldelser

Natalie Zemon Davis: Historien om Martin Guerre, Akademisk Forlag, 2001, 176 s., 198 kr.

Næsten 20 år efter at den nu verdensberømte, amerikanske historiker Natalie Zemon Davis udgav sin lille bog om den franske bonde Martin Guerre, der af uforklarlige årsager forlod sin hjemby i midten af 1500-tallet, udkommer bogen nu på dansk. I mellemtiden er den gået hen og blevet en af de virkelig store klassikere inden for den moderne kulturhistorie – på linie med Emmanuel Le Roy Laduries *Montaillou* (som oversattes til dansk i midten af 1980'erne), Robert Darntons *The great Cat Massacre*, Peter Burkes *Popular culture in early modern Europe* og Carlo Ginzburgs *The Cheese and the Worms*. De tre sidste værker findes desværre ikke på dansk (men derimod på svensk), men det var måske en opgave for Akademisk Forlag, der nu har vist vejen?

Historien om Martin Guerre er vel den eneste faghistoriske bog, der ikke alene har opnået at blive filmatiseret hele to gange, men også er blevet opsat som musical. Bogen blev således filmatiseret i Frankrig med Gerard Depardieu i hovedrollen og i Hollywood med Richard Gere som hovedrolleindehaver (under titlen *Sommersby*). Bogen er med andre ord meget berømt, og det er derfor også fuldt berettiget, at den omsider kommer på dansk, selvom man kan undre sig noget over, at det først sker så mange år efter dens fremkomst. Og hvorfor netop nu?

Årsagen til bogens berømmelse er ikke blot, at N.Z. Davis har fat i en spændende og anderledes historie om dagliglivet i 1500-tallets Frankrig. Det skyldes nok snarere, at hun dels fortæller historien, så den kan læses som en roman og dels, at hun introducerer en speciel »superhermaneutisk« metode, som siden er blevet synonym med betegnelsen *New cultural History*. Nogle ville måske kalde det mikrohistorie, men det er en smagssag. Hvis man hører til den lejr, der finder, at begrebet mikrohistorie bør reserveres som betegnelse for den metode, som benyttes af de italienske mikrohistorikere med Carlo Ginzburg i spidsen, ja så er der ikke tale om mikrohistorie. Hører man derimod til dem, der kalder al moderne kulturhistorie for mikrohistorie, ja så er det vel mikrohistorie. Det er imidlertid et spørgsmål om definition (for en interessant diskussion om dette emne kan man i øvrigt konsultere Palle O. Christiansens artikel: Forståelsen af det anderledes, *Historisk Tidsskrift* bd. 101, hf. 1, 2001).

Det ville her være synd at oprulle bogens

handling, da den som sagt kan læses som en spændende roman, og jeg vil ikke tage fornøjelsen fra de potentielle læsere, der ikke kender hverken bog eller film. Ganske kort kan det dog, uden at røbe alt for meget, siges, at handlingen koncentrerer sig om den forsvundne bonde Martin Guerre, hans forladte (i N.Z. Davis' øjne), uhyre selvbevidste og stærke hustru Bertrande de Rols og bedrageren Arnaud du Tilh, der i Martins 12 år lange fravær udgiver sig for at være Martin – og bliver accepteret som sådan af både Bertrande og de øvrige folk i landsbyen Artigat, hvor de bor. Men også dommeren i den retssag, der senere fandt sted mod du Tilh – Jean de Coras – og som efterfølgende udgav en beretning om sagens akter, er en af bogens hovedpersoner. Davis forsøger nemlig at spore, hvorfor Coras var så optaget af netop denne sag, og hvorfor han genfortalte historien på den måde, han gjorde. Men så vil jeg heller ikke sige mere!

Bogen har i de forløbne 20 år vakt meget debat i historikerkredse (se f.eks. diskussionen mellem N.Z. Davis og Robert Finlay i *The American Historical Review* vol. 93, no. 3, 1988). Det skyldes, at forfatteren tillader sig at fortolke og drage konklusioner på en måde, som er aldeles uforenelig med traditionel, vestlig historieviden-skab, men som på den anden side er uhyre frugtbar i lige netop dette tilfælde. Bogen rejser dermed indirekte spørgsmålet om, hvad historieviden-skab egentlig er, og hvordan »rigtig« historie skal praktiseres. Historien om Martin Guerre er, således som den foreligger i samtidige kilder, en spektakulær og næsten usandsynlig historie, der ikke lader sig forklare ved hjælp af gængs kildekritisk snusfornuft. Det er imidlertid ønsket om at redegøre og forklare hændelsen, så den bliver logisk og forståelig, der er N.Z. Davis' ambition, og derfor bliver hun nødt til at forsøge at tolke de implicerede personers motiver og handlemåder på en måde, der ikke altid kan dokumenteres i kildematerialet. Pointen er imidlertid, at historien ikke lader sig forklare ved hjælp af kilderne alene. Kun ved at sætte sig ud over kilderne og – om man så må sige – digte med dem, og aldrig imod dem – bliver det muligt at tolke fortællingen, så den giver mening.

Davis benytter sig således i stor stil af formuleringer som »Måske...«, »Hvis nu...«, »Man kan forestille sig, at...« osv. Hun postulerer ikke, at hun dokumenterer sin fortolkning, men tilkendegiver helt åbent, at der er tale om et kreativt tankeeksperiment. Men der er på den anden side ikke tale om fri fantasi. Via et grundigt kendskab til tiden og til fransk middelalderhistorie forsøger hun at placere sagens parter i tid

og rum og lodde, hvilke motiver de kan have haft til at handle, som de gjorde.

Man kan derfor diskutere om Natalie Zemon Davis skildrer den mystiske hændelse, som den virkelig fandt sted og om personerne virkelig havde de motiver, som forfatteren tillægger dem. Det er langt fra sikkert. På den anden side gør hun hændelsen forståelig og afmystificerer den på en måde, så vi bedre kan forstå, at den overhovedet kunne finde sted. Fra at have været en usandsynlig beretning med dunkle motiver bliver den til en fuldt udfoldet historie om nogle personer, der greb en kærligkommen chance til at realisere deres ønsker inden for rammerne af den tids religiøse, sociale og juridiske normer. Og det er trods alt ikke nogen ringe bedrift.

Det er imidlertid også klart, at bogen rejser en række spørgsmål om historiefagets interne krav til videnskabelighed. N.Z. Davis sætter sig nemlig ud over de traditionelle (og i grunden positivistiske) normer og krav til dokumentation, og selvom hun leverer en blændende fortolkning af hændelsen, kan man som læser alligevel ikke lade være med at spørge sig selv, om det hele nu også fandt sted på den beskrevne måde. Og det gjorde det jo nok ikke, hvilket Davis da også er helt på det rene med. Bogen er blot hendes bud på en forklaring.

Man kan mene om denne type historieskrivning hvad man vil, men ét står klart: Hvis man ikke en gang imellem sætter sig ud over de faginterne, herskende normer for, hvordan historie bør og skal udøves, så er man dels tvunget til at lade en historie som denne ligge, og dels vil man aldrig blive i stand til at forny faget, dets metoder og dets problemstillinger. Det kræver mod at gå nye veje, men det er tvingende nødvendigt at gøre det, hvis faget skal overleve som andet og mere end »golde« beskrivelser af hændelsesforløb og/eller kortlægning af underliggende strukturer ved hjælp af tabeller, grafer og endeløse statistiske opregninger. Det kræver mod og evne til fortolkning, til analyse og til syntesedannelse.

Det betyder på den anden side ikke, at al historie skal være som denne bog. Langt fra endda. Vi vil altid have brug for minutiøse beskrivelser af hændelsesforløb, kortlægning af strukturer mv. Men vi har også brug for mere end det: Vi har brug for at få en fornemmelse for fortidens levede liv og for de mennesker, som levede det. Hvordan tænkte og handlede de? Hvorfor gjorde de ting, som for os forekommer inderligt mærkelige eller irrationelle? Det kan kun en historieskrivning, der sætter sig ud over de vedtagne videnskabelige normer, give et bud på. Og derfor tøver jeg heller ikke med at anbefale Natalie Zemon Davis' bog til enhver historieinteresseret. Det er ikke uden grund, at der her er tale om en moderne klassiker.

Peter Henningsen

Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark bind 1-2, Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusculanums Forlag, 2001, 1012 s., 498 kr.

Charlotte Appels bog *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* er et omfangsrigt, vigtigt og klassisk værk, som da også blev antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad ved Roskilde Universitetscenter den 28. juli 2000. Med et omfang på 1012 s., afdækning og præsentation af ny viden, udførlige forskningsoversigter og med angivelser af adskillige tilgrænsende og nye forskningsområder, rummer afhandlingen alt, hvad man må forvente af en doktordisputats. At afhandlingen tillige er skrevet i et levende og personligt sprog og præget af forfatterens forkærlighed for bøger, gør ikke resultatet ringere. Skulle man forlods fremsætte en anke måtte det være, at Charlotte Appel til tider forholder sig overmåde beskedent til sine egne resultater og udviser en udpræget forsigtighed i tolkninger og konklusioner. Denne forsigtighed er måske betinget af disputatsformen, men herom senere.

Udgangspunktet for den foreliggende afhandling er Charlotte Appels magisterkonferens i historie ved Københavns Universitet 1989 om dansk bønne- og andagtslitteratur i 1600-tallets første halvdel. I den sammenhæng blev de opbyggelige skrifers indhold undersøgt; en undersøgelse, som efterlod spørgsmålet om, hvem der faktisk havde mulighed for at læse de pågældende bøger. Efterfølgende er dette spørgsmål bredt ud til at dreje sig om mødet mellem den brede befolkning og det trykte ord i 1600-tallets Danmark, og om forudsætningerne for dette møde. Spørgsmålet søges besvaret i den foreliggende kulturhistoriske undersøgelse, der kombinerer kildemateriale og forskningstraditioner fra bl.a. historie, bog-, kirke- og litteraturhistorie og folkemindeforskning. Det er et stort spørgsmål, der har krævet et omfattende svar, ikke mindst set i lyset af, at oplysninger om læsefærdighedens udbredelse og om tilgængeligheden af dansksproget læsestof i 1600-tallets Danmark er stort set udforskede områder.

Afhandlingen indledes elegant med den gripende historie om Mette Jensdatter, som præsten i Vonsild Sogn Johannes Rude begravede den 17. april 1688. Johannes Rude havde den for historikeren behagelige vane at beskrive de begravelses levnedsløb, og fra hans beskrivelse ved vi, at Mette Jensdatter var fattig, at hun havde født et uægte barn, der døde som spæd, og at »hun gik til Kolding marked fastelavns mandag for at købe sig en historie» som Peders sølff nøgel oc andre slige« (s. 18). På hjemvejen har Mette Jensdatter åbenbart mistet orienteringen. Hun

omkom, og blev først fundet syv uger senere. Denne beretning fra Vonsild kirkebog, der i sig selv har ventet nogle hundrede år på at blive opdaget, er det konkrete udgangspunkt for undersøgelsen: Skønt fattig kunne Mette Jensdatter læse; ikke blot sin katekismus men også andet trykt stof. Oven i købet var hun så ivrig efter at skaffe sig læsestof, at hun begav sig ud på en lang og kold fodtur for at skaffe sig en bog, *Peder med Sølf-Nøglen*, et nu ukendt værk. Enten var den læsefærdige Mette Jensdatter en undtagelse, eller også var læsning mere udbredt i 1600-tallet end almindeligt antaget, og dernæst: Der har været et marked med forfattere, bogtrykkere og distributører, der kunne tilbyde forskellig litteratur, ud over den kristeligt-opbyggelige. Med denne tese, dvs. ved »at skildre læsningens og bogverdenens grundvilkår i 1600-tallets Danmark« (s. 28) gøres op med den almindelige antagelse om, at en systematisk undervisning af den brede befolkning, med deraf følgende almindelig og udbredt læsefærdighed, først blev en realitet med skoleloven af 1814.

I bogens første kapitel (s. 17-58) præsteres en glimrende forskningsoversigt over et område, der i andre sammenhænge i hovedsagen er blevet perifert og mere eller mindre tilfældigt behandlet i afhandlinger, der havde andet ærinde. Kun enkelte kiler har skudt sig ind i det forskningstomrum, som Appel bestræber sig på at udfylde. Derfor er jeg ikke enig med Thorkild Kjærsgaard, når han i sin anmeldelse af bogen (*Weekendavisen* den 21/6 2001) klandrer forfatteren for at bringe »omstændelige forskningsoversigter«, eller for de »langstrakte, digressive gennemgange af tilgrænsende problemfelter, for eksempel dansk kirkepolitik efter Reformationen 1536«. Forskningsoversigterne afgrænser netop tomrummet, og de »digressive gennemgange« bidrager til at fastslå forhold, som måske ikke altid er udtryk for helt nye erkendelser på det historiske parnas, men som ikke desto mindre rammer en pæl gennem den almindelige forestilling om f.eks. Reformationen som den store, altomfattende frigørelse. Det gælder eksempelvis påpegningen af trolddomsbekæmpelsens meget beskedne plads i den almindelige kirkehistorie (s. 40) og det nærmest Troels-Lundske opgør med Reformationens velsignelser (s. 116, 118), og det gælder de klare eksempler på, at oplysninger om sociale forhold »ikke er nogen garanti for en bestemt grad af læsefærdighed« (s. 93), jf. i øvrigt fortællingen om Mette Jensdatter. Appel påviser, at der ikke var ufravigelig sammenhæng mellem læsefærdighed og social status (s. 94 og 99).

Mens Reformationen som frigørende kraft på den ene side således har behørig begrænsninger, så betød netop reformationskirkens bestræbelser på at bibringe befolkningen den rette lutherske tro, at den danske kirke senere i Renæs-

sancetiden, i 1630-erne og 1640-erne, iværksatte en række initiativer til højnelse af katekismuskundskaber, og i videre forstand til udbredelse af reel læsefærdighed (s. 217). Mens læsefærdigheden skulle komme den brede befolkning eller menighed til gode, var det tilsyneladende i hovedsagen gejstligheden og i særdeleshed de højere klasser, der tilvejebragte forudsætningerne for tilegnelsen af læsefærdighed, nemlig en organiseret skole- eller undervisningsform, hvilket ikke må forveksles med et skolevæsen. Her er f.eks. Vester Hassing i Vendsyssel ret enestående med en fundats, hvor sognemændene »af Guds Indskydelse og vor kiære Sogne-Præstes Raad« forpligtede sig til en fast årlig betaling for skolehold (s. 280f).

Nu lever mennesket som bekendt ikke af ånd alene; brød og skuespil skal der også til, og en del af det bogmarked, som Charlotte Appel afdækker, rummer da også hvad vi i dag ville kalde henholdsvis fag- og triviallitteratur: Brugsbøger om alt fra kokekunst til navigation, og »kiosk-litteratur« som bogen om Peders sølvnøgle, der tilsyneladende tilhørte så spændende en genre, at det kostede Mette Jensdatter livet at få fat i den. Desuden kunne man på 1600-tallets bogmarked også finde mere unyttig og utugtig litteratur, som bogen *Till Uglspil*, et letfærdig og forargelig sag, der bl.a. fortæller om »Hvorledes Ugelspejel til Bremen bedrippede Stegen for sine Giester udaf Røven« (s. 409), med tilhørende illustration. I 1638 greb myndighederne ind, og man forbød handel i kirkerne med den slags produkter, »saa och letferdige boelviser och andre utienlige viser« (s. 408). Man indførte ikke totalforbud, men kunne dog dæmme op for det værste ved at forbyde handlen med sådanne bøger i kirkerne, der var et af den tidlige bogbranches salgssteder.

Et gennemgående problem i forbindelse med behandlingen af de forskellige former for lavere rangerende litteratur, lejlighedsviser m.v. er, at kun et meget begrænset antal af disse produkter er bevarede, vel dels fordi de uindbundne bøger blev slidt op, og dels fordi de billige produkter ikke påkaldte sig særlig opmærksomhed, eksempelvis i forbindelse med skifter. Sådanne tryk har været for små og tynde, for værdiløse og populære til at have overlevet. Interessant i den sammenhæng er forfatterens prissammenligninger i afsnittene »Bøger og bukser« (s. 528-531) og »Postiller og puder på auktion« (s. 533-536).

I det hele taget gælder det, at mange af afhandlingens centrale genstande, nemlig selve bøgerne og trykkene, ikke længere eksisterer, men kun kendes gennem spor i andet kildemateriale. Oplysende er her forfatterens gennemgang af *Bibliotheca Danica* (s. 549-589), og ikke mindst det tilhørende Bilag II (s. 854-898). Her godtgøres det, at *Bibliotheca Danica*, den store

fortegnelse over danske og norske tryk før 1814, på ingen måde kan gøre krav på fuldstændighed, vel nok til manges overraskelse. En svagheit i afhandlingen kan således være, at de almindelige eller mest udbredte tryksager er gået tabt, mens de fornemmere og mere kostbare, som repræsenterede en værdi der blev taget vare på, f.eks. de dyre bibler, er bevarede. Dette kan give en skævvridning af billedet, som måske er den afgørende forklaring på forfatterens til tider meget forsigtige konklusioner (s. 834-835). Materialets karakter har selv sagt indflydelse på selve forskningsprocessen, der leder til disse forsigtige konklusioner. Derfor finder jeg det heller ikke tyngende, som Steffen Heiberg anfører det i sin anmeldelse af bogen (*Politiken* den 11/6 2001), at Charlotte Appel publicerer »de *bestante* redegørelser for selve forskningsprocessen«. Disse redegørelser bidrager til forståelsen af resultaterne, og kan endvidere læses som praktiske vejledninger ved videre studier.

Enhver med interesse i Renæssancetidens Danmarkshistorie vil kunne finde inspiration i Appels bog, og skulle værket som helhed ikke umiddelbart fange den kulturhistorisk interesserede læser, vil der utvivlsomt være delemner og -områder i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, som vil kunne interessere. Dette forhold illustreres af, at mens Kjærgaard særligt fremhævede Appels undersøgelse af *Bibliotheca Danica* og den samlede mængde tryksager i omløb som fortjenstfuld, hæftede Heiberg sig særligt ved Appels undersøgelse af, hvordan bøgerne blev spredt i det danske samfund.

På trods af de forsigtige konklusioner kan man efter læsning af Appels imponerende disputats konstatere, at læsning var udbredt og blev stadig mere udbredt i 1500- og 1600-tallets Danmark og Norge, og at det læsende publikum blev forsynet af et marked med et stadigt større udbud, til tider hjulpet på vej af kirke og stat, til tider søgt begrænset af disse. Forfatteren dokumenterer disse forhold, og adskillige andre, som man tidligere blot har anet eksistensen af. Samtidig har Charlotte Appel i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* angivet tilgrænsende kulturhistoriske, bog- og mentalitetshistoriske emner, der kan gøres til genstand for yderligere undersøgelse. Disse undersøgelser må uomgængeligt tage udgangspunkt i Charlotte Appels arbejde. Således har forfatteren både udfyldt et forskningsmæssigt tomrum og afdækket nye forskningsfelter, hvor indsats er påkrævet, og dermed opfyldt de klassiske krav til en doktordisputats.

Henrik Gjøde Nielsen

Henrik Fode og Ole Østergaard (red.): *Tidsbilleder. Domkirken og byrummet gennem 800 år*, Århus Domkirkes jubi-

læumsudvalg i samarbejde med Århus Byhistoriske Udvalg, Århus, 2001, 138 s., 250 kr

Igennem 800 år har Domkirken været den dominerende bygning i Århus midtby. Kirkens jubilæumsudvalg har i den anledning taget initiativ til en udgivelse, der i syv tidsbilleder anskueliggør udviklingen af kirken og kvarteret med dets torve, gader, huse og folkelige liv. Ved computer-teknologiens hjælp indledes hvert kapitel med en elektronisk rekonstruktion af områdets udseende på det pågældende tidspunkt.

De enkelte tidsbilleder er valgt som illustration til karakteristiske spring i kvarterets struktur, begyndende med året 1150. Her er tilbageblik på vikingetidens beskedne byanlæg og trækirke udenfor byvolden. Den sparsomme konkrete viden om perioden gør dette afsnit til en blanding af få facts og mange hypoteser, som f.eks. »der er en vis sandsynlighed for, at der har været en bro over Immervad dengang, da det jo i høj grad kunne lette adgangen til byen fra det sydlige opland«, ligesom en mulig kongsgård »må have været et større bygningskompleks, men vi ved ikke, hvad det har bestået af, og hvor det har ligget«. Mere konkret bliver fremstillingen, når den kan relatere sig til de ældste skriftlige kilder. Her beskrives den beskedne trækirke i forbindelse med den hellige Niels, der døde omkring 1180. Han blev begravet i et trækapel ved havet, som biskop Peder Vagnsen med pave Innocentius 3.'s tilladelse gjorde til domkirke og indviede til Sct. Clemens ære. Pavebrevet fra 1197 var anledningen til et stort anlagt byggeri, men forsinkelser og uheld betød, at en ny domkirke først stod færdig omkring 1350. Ikke så monumental i sin fremtoning som efter senere om- og tilbygninger, men dog i det hidtil ukendte materiale: teglsten. Samtidig gav det omgivende byggeri kvarteret den struktur, der prægede de næste århundreder. Mod nord Bispegården, mod syd det store Kapittelhus og adskillige kannikegårde, mod øst havde Katedralskolen fundet sin endelige plads og mod vest brede Store Torv sig med byens første rådhus. Domkirkebyggeriet blev en katalysator for den udvikling, der skulle ændre Århus fra en by præget af vikingetiden til en metropol på højde med periodens moderne europæiske byer.

Efter Reformationen var Bispegården residens for den kongelige lensmand og det gamle kapittelhus bolig for den lutherske biskop, superintendanten. Store Torv fik et nyt rådhus placeret umiddelbart foran Domkirken, og langs den V-formede plads, der snævrede sig ind mod Borgporten, dominerede købmændenes solide bindingsværksgårde som tegn på deres nye magtfulde position blandt byens borgere. Domkirken undergik store ombygninger, i det væ-

sentligste finansieret af bispestolen i Århus, der i 1400-årenes løb var blevet uhyre velhavende. Byen forarmedes imidlertid i 1600-tallets barske forening af svenskekrigenes ødelæggelser, pestens hærgen, øgede skattebyrder, afsætningsvanskeligheder og faldende priser på landbrugsprodukter. Og så blev Domkirkens spir i maj 1642 ramt af lynet, hvorved tårnets træværk, seks kirkeklokker og spiret blev flammernes bytte. Alt sammen ulykker, der drænedes domkapitlets kasse. I midten af 1690'erne overtog byens magistrat ansvaret for kirkebygningens vedligeholdelse, men midlerne slog dårligt til. I 1760'erne skulle bl.a. kollekter fra kirker overalt i Danmark hindre, at »denne Ældgamle og Brøstfældige men tillige uformuende Kirke aldeles skulle forfalde og vorde ruinert«.

Domkirken blev dog restaureret i 1770'erne. Det var mest nødvendige reparationer, der blev foretaget, men der skete også markante ændringer af det ydre. Arkitekt V. Th. Walther var hovedkraften bag den næste restaurering, der afsluttedes i 1882. Den havde som mål at bringe kirken tilbage til den skikkelse, den havde i begyndelsen af det 17. århundrede.

Da var de nye tider på vej, hvor Domkirken ikke mere var tæt omringet af bygninger, men indtog pladsen som et monument, der havde krav på at blive set i sin helhed. Således viser oversigtsbilledet fra 1905, at det gamle rådhus på Store Torv er væk, den reformatoriske Bispegård syd for kirken nedrevet, og et Bispetorv ved at tage form med Århus Teater, indviet september 1900, som et markant indslag. Anlæggelsen af Sct. Clemens Bro i 1884 havde desuden etableret en effektiv og bekvem forbindelse til banegården. Århus havde vokset sig stor, og Domkirken fik med sit nye hovedtårn, kronet med et 47 meter højt pyramidespir, et vartegn, der var landets næststørste by værdigt. Frem til i dag er Store Torv forblevet byens centrale plads, urokkelig overfor de mange trafikale omlægninger. Bogens sidste kapitel og tidsbillede, 2001, er da også helliget fremtidsplanerne for torvet og Domkirkens øvrige omgivelser.

Det er lykkedes forfatterne at anskueliggøre dette centrale byrums udvikling over 800 år gennem en levende skildring, hvor de lange linier er trukket op, uden at det sker på bekostning af detaljerne. De enkelte bygningers historie er med, ligesom der er plads til de mere spektakulære begivenheder, der har præget det offentlige liv i byens centrum, som f.eks. linedanseren Christian Roat, der en decemberdag i 1826 krydsede Store Torv i 50 alens højde og friluftspførelsen på Bispetorv i 1941 af Kaj Munks skuespil *Pilatus*. Kapitlerne bevæger sig, selvom de bærer et enkelt årstal som overskrift, både bagud og fremad i historien, og det fører af og til gentagelser med sig. Det betyder mindre, undtagen når der er modstridende oplysninger om samme be-

givenhed. Byens første sygehus, Rosensgade 11, omtales s. 80 som indrettet 1792. Side 96 fortæller, at stiftamtmand Ove Høegh Guldberg købte huset i 1789 og fik tilladelse til at indrette et sygehus, og s. 115 hæftes årstallet 1790 på begivenheden. Men det er naturligvis kun en detalje i en ellers veldisponeret fremstilling. De computerbaserede rekonstruktioner af Domkirken og dens omgivelser fungerer fremragende som supplement til tekstens mange oplysninger om nedrivninger, ombygninger m.m. Også de øvrige illustrationer er velvalgte, ikke mindst de mange fotografier af høj kvalitet, der helt fra 1860'erne dokumenterer udviklingen.

Poul Ulrich Jensen

Inga Floto: Dødsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600-2000, Museum Tusculanums Forlag, København 2001, 190 s., 198 kr.

Inga Flotos bog om dødsstraf dækker tiden fra ca. 1600 og op til i dag. Fokus er på den vestlige kulturkreds, dvs. England, Frankrig, Tyskland, USA – samt Danmark. Bogen er opdelt i fire kapitler. Det første bærer overskriften »Ritualet« og omhandler perioden ca. 1600-1750. Dengang hørte bloddryppende henrettelser til dagens orden. Den dømte gik i offentlig procession til retterstedet, og der kunne komme hundredtusinder af tilskuere til særlig »interessante« henrettelser. Kapitlet har form af diskussion med en række af de teoretikere, der har beskæftiget sig med strafferetsplejen i »tidlig moderne tid«; det gælder først og fremmest Michel Foucault, der jo er kendt for sin idé om, at herskeren ved disse henrettelsesceremonier demonstrerede sin (over)magt på forbyderens krop, der herefter vistes frem for undersåtterne »mærket, besejret, knust«. Inga Floto vil ingenlunde bestride, at de offentlige henrettelser var en magtdemonstration; men ved at inddrage Thomas Laqueurs studier i »publikum« ved henrettelserne i England i 1600-, 1700- og 1800-tallet samt Richard Evans' undersøgelser af dødsstraffen i Tyskland 1600-1987 kan hun konkludere, at det nok så meget gjaldt forbyderens – og tilskuernes – sjæl. Der eksisterede nemlig et religiøst univers i hvilket dødsstraffens ritual var indskrevet, ja, ritualet var én lang gudstjeneste, med både kalvarium, soning og opstandelse.

I løbet af Oplysningstiden brød det hidtidige religiøse verdensbillede imidlertid sammen. Dette »syndefald« behandler Inga Floto i bogens kapitel to med titlen »Tidehverv«. At Gud og Staten således begyndte at glide fra hinanden, ser Inga Floto dokumenteret i Cesare Beccarias berømte skrift *Dei delitti e delle pene* fra 1764.

Beccaria argumenterer med nærmest matematisk præcision imod dødsstraf; religiøse ræsonnementer betjener han sig ikke af. Og Beccarias anvisninger blev faktisk fulgt al den stund, korporlige afstraffelser siden Oplysningstiden efterhånden er blevet erstattet med frihedsstraffe. Foucault har i den forbindelse talt om »*Den Store Indespærring*« og om en underliggende bevægelse fra herskerens nævnte hævn sig på forbryderens krop til samfundets selvforsvar, rettet mod gerningsmandens sjæl. Også i dette kapitel stiller Inga Floto sig kritisk til de Foucaultske modellers forklaringskraft. Som supplement henviser hun til den hollandske historiker Pieter Spierenburg, der – stærkt inspireret af Norbert Elias' teorier om civilisationsprocessen – har fremhævet, at der generelt indtrådte en modvilje i tidlig moderne tid mod fysisk vold. Elitens gode manérer spredtes til almindelige mennesker med en ny »følsomhed« til følge (s. 80), en følsomhed, som bl.a. betød, at lemlæstelse og død nu blev betragtet med afsky. Ud over til Spierenburg henviser Inga Floto til den engelske retshistoriker V.A.C. Gatrell, som har hævdet, at det blotte antal af afsagte dødsdomme i henhold til »*the bloody code*« i England i begyndelsen af 1800-årene førte til, at den drakoniske strafferetspleje brød sammen af sig selv, indefra. Der var trods alt grænser for, hvor mange forbrydere, bødlerne overkom at hænge på en uge! Endelig henviser Inga Floto, som i kapitel 1, til Richard Evans, der er tilbøjelig til at tolke begrænsningen i dødsstraffens brug som refleks af en langtidsnedgang i kriminaliteten i det hele taget. Hvad forklaringen (eller forklaringerne) nu end måtte være: Inga Floto understreger, at »*en rent sekulær fundering af straffesystemet (havde) bragt den offentlige henrettelse i krise, fordi det ritual, der var dens legitimering og rationale, kun gav mening i et religiøst rum*« (s. 86).

På dén baggrund måtte dødsstraffen nødvendigvis ændre karakter under og efter Oplysningstiden. Ikke fordi dødsstraf ophørte med at være lovens strengeste straf med ét slag, endsi- ge fordi afsagte dødsdomme ikke længere blev eksekveret. Men fordi brugen af dødsstraf blev begrænset, og fordi selve henrettelserne blev mekaniseret, i takt med at de blev trukket væk fra det offentlige rum; blev »privatiseret«, som Inga Floto udtrykker det.

Denne mekanisering og privatisering behandles i bogens kapitel tre med titlen »En moderne død«. I England blev galgen i 1783 moderniseret med en sindrig mekanisk faldlem, »*the new drop*«, og der blev samtidig sat en stopper for den dømtes dødsparade gennem et bølgende hav af tilskuere. Det var dog først i 1868, at de offentlige henrettelser endelig ophørte og med dem en populær gammel, britisk »folkefest«. Franskmandene indførte guillotinens under Re-

volutionen som »*lovens profane svar på forbrydelsen*« (s. 111), gav denne faldøkse strenge geometriske former, malede den blodrød, og lod den arbejde på løbende bånd under Rædselsperioden 1793-1794. Inga Floto krydrer sin fremstilling af guillotinens historie med sære fortællinger om bl.a. lodrette contra vandrette snit og om fordele og ulemper ved savtakke, henholdsvis konvekse og skrå klinger og blade. I tilgift refererer hun de morbide, tilbagevendende diskussioner om, hvor længe det afhuggede hoved egentlig er i live. Kan det mon iagttage sin egen henrettelse? I USA blev det – efter ophedede diskussioner om, hvorvidt jævnstrøm burde foretrækkes frem for vekselstrøm – den elektriske stol, som fik status af moderne dødsmaskine. Den første henrettelse i stolen fandt sted i 1890, og den foregik hverken på torv eller på galgebakke, men bag et fængsels lukkede mure. Siden 1890 er der dog bestandigt blevet sat spørgsmålstegn ved, hvorvidt en sådan henrettelsesmetode er i overensstemmelse med den amerikanske forfatnings 8. Amendment fra 1791 om forbud mod brugen af »*grusomme og usædvanlige straffe*«. Samme spørgsmål er blevet stillet til den anvendelse af gaskammer, som blev introduceret i USA i 1924.

USA står ligeledes centralt i bogens kapitel fire, om »Staten og døden«. Først præsenteres filosofferne John Locke og Immanuel Kants positive syn på dødsstraf, og der gøres rede for, hvorledes dette langsomt er vendt til, at de fleste vestlige lande har afskaffet dødsstraffen. Herpå drøftes igen gaskammer og elektrisk stol, og især den dødsprøjte, som siden 1970'erne er blevet den almindelige form for henrettelse i USA. Med den dødelige indsprøjtning er fulgt en »*Execution Protocol*«, en henrettelsesprotokol, der ned i de mindste detaljer fastlægger arbejdsgange og opgaver, minut for minut. Sprøjtemekanikken, der klarer både dosering og injektion uden menneskelig indblanding, har – sammen med »Protokollen« – gjort henrettelsen så klinisk, at den efter Inga Flotos opfattelse ikke længere fortjener navn af ritual, men er degenereret til ren procedure (s. 176).

Inga Flotos bog bringer ikke meget nyt; og den er ikke særlig letlæst – med sine mange og lange citater og med sin akademiske begejstring for at diskutere med gamle filosoffer og nyere teoretikere. Bogen er heller ikke just stramt disponeret. Den består, som det også medgives i forordet, snarere af fire selvstændige essays. På den anden side tegner disse tilsammen en tydelig udvikling fra et Skrækkens Teater i 1600-tallet til et Absurd Teater i dag, hvor brugen af dødsstraf har mistet enhver mening. Det er ikke noget tilfælde, at *Dødsstraffens kulturhistorie* slutter med spørgsmålet: »*Kan mennesket slå ihjel i menneskets navn og bevare sin menneskelighed?*« (s. 185) – og med guvernøren i Floridas

ord svarer: nej. Der er således tale om en bog med både holdning og budskab. Og dét gør i sig selv *Dødsstraffens kulturhistorie* sympatisk.

Henrik Stevnsborg

Margit Mogensen: Rigsarkivet. Husene på Slotsholmen, Statens Arkiver, 2001, 96 s., 175 kr.

Denne bog er udgivet i foråret 2001. På dette tidspunkt var forfatteren – og hendes kolleger må man tro – på den ene side vemodige over, at deres arbejdsplads, Rigsarkivet, skulle flytte fra de traditionsrige bygninger på Slotsholmen, mens de på den anden side så med forventning frem til at få nye rammer i en ny bygning i Ørestaden, hvor både besøgende og personale kunne vente at få de bedst mulige forhold i et særpræget bygningskompleks. Netop det særprægede bygningskompleks skulle vise sig at rumme en tidsindstillet bombe, der blev udløst efter regeringsskiftet i november 2001. I januar 2002 blev det anset for for kostbart og sparet bort. Det betyder ikke, at Rigsarkivet skal forblive på Slotsholmen – dels fordi Rigsarkivets pladsmangel ikke kan løses på Slotsholmen, dels fordi »minimalstaten« kræver stadig mere plads til regeringsfunktionerne, hvortil den gamle Rigsarkivbygning skal bidrage. Det betyder, at Rigsarkivet under alle omstændigheder står foran at skulle flytte fra Slotsholmen. Det vil sige, at bygninger og lokaler, som i sig rummer spor efter Statens centrale arkivs skæbne og vilkår siden Middelalderen skal forlades.

Allerede tidligt blev kongerne klar over, at de måtte legitimere deres rolle ved hjælp af dokumenter, og i 1300-tallet har man fortegnelser over de vigtigste dokumenter – den spæde begyndelse til et rigsarkiv. Valdemar Atterdag (1340-75) anbragte arkivet i en hvælving i Vordingborg Slot, siden blev arkivet samlet i Kalundborg, og da København blev residensstad under Christoffer af Bayern (1440-48) blev de aktuelle arkivalier ført hertil. Med overførelsen af også de historiske arkivalier i 1582 til Københavns Slot, regner man Rigsarkivets grundlæggelse på Slotsholmen fra dette år. Det er denne traditionelle placering, der efter mere end 400 år nu skal opgives, og som man vil dokumentere i en bog, mens tid er – mens man endnu er på stedet, og ikke har hænderne fulde af at arbejde i nye bygninger.

Der er altså ikke tale om arkivhistorie med love og bestemmelser som baggrund, ej heller om skiftende arkivarer og deres indsats. Bygningerne er hovedsagen. Og det er de blevet. Bogen er en meget smuk bog med en omtrent ligelig fordeling af billeder og tekst. Margit Mo-

gensen har veloplagt skrevet om Arkivet i disse snart 420 år. Om de evindelige pladsproblemer, der skiftevis har medført uddeponering, og derpå bedre forhold med plads til det hele osv. Først i 1721 fik Rigsarkivet sin første nybygning, nemlig Geheimearkivbygningen, der blev opført for enden af Proviantgården, dvs. i det nordligste hjørne af det, der i dag kendes som Bibliotekshaven. Den næste udvidelse skete efter 1906, da Det Kongelige Bibliotek fik ny bygning i den sydøstlige del af Bibliotekshaven, og overlod de oprindelige bygninger fra 1673 til Rigsarkivet. Det blev lidt af en gyser, med ødelæggelse af et storslået barokrum: den gamle bibliotekssal. Tilmed vansirede man bygningen med at hugge ud i de lange facader til dobbelt så mange vinduer som oprindeligt. For mindre end 100 år siden. Ganske vist er lidt af pragtinventaret overført til Nationalmuseets festsal, men det er et rudiment. Sært nok er der ikke billede af den »flyttede« sal. Men her fik Rigsarkivet for anden gang god plads. Først fra 1935 måtte man finde arkivplads udenfor Slotsholmen – først på Christianshavn, i 1982 i Glostrup. Og minsandten om ikke der blev plads i nabohuset, Proviantgården, til læsesal i 1994. Til trods for dette var og er pladsforholdene og det alt for fjerne magasin uholdbart, hvorfor man besluttede at flytte til Ørestaden, til helt nyt byggeri med en dristig udformning, og med god plads og direkte adgang fra Metroen (og med eget stationsnavn Rigsarkivet). Man havde regnet med indflytning fra 2005 – og med at man ville have haft tilstrækkelig magasinplads frem til 2014. Det må tilføjes, at Landsarkivet for Sjælland m.m. skulle lægges sammen med Rigsarkivet i de nye bygninger.

Nærværende læser har det handicap ved læsningen af bogen, at han aldrig har været indenfor i Rigsarkivet. På den anden side repræsenterer han derved den kommende læser, der vil sætte sig ind i Rigsarkivets fysiske rammer dengang det lå på Slotsholmen. Måske har visse læsere haft besvær ved at følge med i ovenstående redegørelse om øst og vest på Slotsholmen. Det er heller ikke let. Heller ikke i bogen. Der mangler en serie kort, der kunne belyse de forskellige stadier i denne historie. Der er ét kort: Et udsnit af Resens Atlas fra 1674, som jo er fra før Rigsarkivet fik Geheimearkivbygningen. Kortet vender sydøst opad, hvilket ikke oplyses, så forvirringen er fuldkommen. Og forvirringen er endnu mere intrikat, eftersom forfatteren tilsyneladende opfatter det store firfløjede anlæg som liggende nord-syd. Det gør det ikke, idet nord-sydretningen ligger diagonalt gennem det, der nu er bibliotekshaven. En af de bygningsdele, der omtales i bogen, er Den Zuberske Bygning, som godt kunne trænge til en kortskitse for klarhedens skyld. Det gælder også de dele af Proviantgården, som i forskellige perioder anvendes af Rigsarkivet.

Bogens udstyr er fornemt. Tykt, matglittet papir, der måske skal minde lidt om pergament – en affotografering af en side af Kong Valdemars Jordebog fornemmes næsten som en indklæbet side af pergament. De fremragende fotografier står smukt – ja, man skuffes næsten, når man ikke kan tage i beslagene og løfte møblet eller banke på søjlen og høre at den er af træ. I betragtning af bogens emne er det måske lidt demonstrativt at anvende en supermoderne mager groteskskrift, og i temmelig lange linier, omkring 90 enheder pr. linie. En Bodoni ville have passet fornemt til såvel emne som papir, og nok været lettere at læse. Omslaget undrer – med sin modernistiske rebus-facon. Heldigvis afspejler det ikke indholdet.

Hvad der nu skal ske med Rigsarkivet er, mens disse linier skrives (februar 2002), uvist. Uvist er det hvor det skal ligge, og om man sigter mod en bygning, der kan rumme de nuværende magasiner og have plads til kommende arkivmængder, ligesom det forekommer uafklaret om Landsarkivet for Sjælland m.m. skal forblive på Jagtvej. Hvis det store flertal af brugere skal have gode vilkår, må man håbe på, at Rigsarkivet vil forblive i Hovedstadsområdet.

Jens Johansen

Steffen Elmer Jørgensen: Fra chaussé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761, Dansk Vejhistorisk Selskab i kommission hos Odense Universitetsforlag, 2001, 606 s., 328 kr.

Forfatteren, der er arkivar ved Landsarkivet i Viborg, indrømmer i forordet, at han i sit rusår i 1973 overværede Alex Wittendorff forsvare sin disputats *Alvej og Kongevej* og blev overbevist om, »at af al kedelig historie, måtte dog vejhistorie være det mest uinteressante«. Det er sikkert som en retfærdig hævn, at Wittendorffs bog end ikke nævnes i litteraturlisten.

Steffen Elmer Jørgensen dementerer heldigvis sin ungdoms synspunkter ved at have skrevet en bog om de overordnede danske veje, som langt fra er kedelig, men som tydeligt demonstrerer, hvor vigtigt et element vejene er for forståelsen af det danske kulturlandskabs udvikling. Denne forståelse havde allerede Frederik 5.'s rådgivere med J.H.E. Bernstorff i spidsen, hvilket resulterede i resolutionen af 1761 om at påbegynde den systematiske anlæggelse af et net af hovedveje, og det blev senere fulgt op af C.D. Reventlow, hvis idéer udmøntedes i den store vejforordning fra 1793.

Bogen er blevet til på initiativ af Dansk Vejhistorisk Selskab, der sammen med Vejdirektora-

tet og Statens Humanistiske Forskningsråd har finansieret projektet.

I de hundrede år fra 1764 til 1861 blev landets net af moderne hovedlandeveje skabt ved en imponerende teknisk og organisatorisk indsats. De forblev i hovedtrækkene uændrede det følgende hundrede år, hvor jernbanerne stod for størstedelen af fjerntransporten, indtil de store motorvejsanlæg begyndte efter 1960. Forfatterens hovedinteresse er kampen mellem staten og amterne om hvem, der skulle bestemme over hovedvejenes anlæg og drift. I hele anlægsfasen var det naturligt nok staten, der ved Ingeniørkorpset varetog anlæggelsen, mens vedligeholdelsen var uddelegeret til amterne. Efter 1867 overgik hovedlandevejene til amterne, hvilket var naturligt, fordi landevejene især skulle tjene lokaltrafikken. Dette vendte for alvor efter 1945, hvor det i 1963 blev nødvendigt, at staten overtog motorvejene og i 1972 hele hovedlandevejsnettet. Heldigvis handler bogen ikke kun om dette politisk/administrative spil, men også om hvordan man igennem perioden lavede veje, hvem der bestemte linieføringen og vedligeholdelsen m.v. Særligt rosværdigt er det, at forfatteren igennem hele bogen sørger for at sætte vejenes historie ind i sammenhæng med hovedlinierne i den almindelige politiske og økonomiske historie, således at det ikke blot bliver en opremsning af årstal på vejanlæg, men en virkelig integreret fremstilling.

Bogen er fint illustreret med et væld af velvalgte fotografier og fra den ældre periodes vedkommende med malerier især af Hans Smidth, ligesom der er talrige gode og klare kort. Desværre bliver mange af de gamle originale kort ulæselige, når de bliver sat så stærkt ned, som tilfældet er her (s. 50, 74, 104), og det er synd, men nok uundgåeligt af økonomiske grunde. Bogen er sat med brede klummer, der i vid udstrækning er udnyttet til illustrationer især af portrætter. Billedteksterne er mere omfattende end normalt, og de bliver hyppigt anvendt til at fortælle vigtige ting, der egentlig bedre kunne have stået i brødteksten (s. 58 og s. 59). Billedteksterne bliver undertiden også brugt til at fortælle om forhold, som forfatteren tilsyneladende har glemt at få med i den egentlige tekst, som på s. 64, hvor han indrømmer, at vejtræer »var et markant indslag i fortidens landskab«, men det er »et punkt, som ikke er blevet uddybet meget i teksten«. Der er lagt et meget stort arbejde i disse billedtekster, og læseren får virkelig meget at vide, men bivirkningen er et uroligt indtryk af de enkelte opslag.

På den baggrund er bogen meget skuffende for de læsere, der som anmelderen havde glædet sig til rigtigt at få at vide, hvordan man lavede en chaussé, og hvad makadamisering egentlig er for noget. Den vigtigste tegning i hele bogen, illustrationen af de forskellige typer for grundfor-

bedrede veje på s. 42 er beklageligvis næsten ulæselig.

Bogen er særdeles veldokumenteret med præcise henvisninger til de relevante arkivalier og litteratur, men også på dette punkt har Steffen Elmer Jørgensen (eller hans redaktør) en dårlig vane. Mange af noterne indeholder nemlig udover henvisninger også direkte fremstillinger af forhold, som burde have været integreret i brødteksten som f.eks. noterne nr. 137 og 138, s. 549 og 167, s. 550. Et engelsk summary på 27 trykte sider vil sikkert vække glæde hos ikke-nordiske vejhistorikere. Oversigter over statsvejvæsenets ledere og de ansvarlige ministre sammen med en geografisk ordnet fortegnelse over anlægstidspunkter for de danske hovedlandeveje og motorveje sammen en fyldig tematisk ordnet bibliografi, et godt personnavneregister og stedregister fuldender bogen, og gør den særdeles velegnet som håndbog også på søndagsturen.

Forfatteren slutter bogens tekst med nogle tankevækkende betragtninger ved sammenligning mellem situationen i 1867, hvor hovedlandvejsnettet stort set var udbygget, og i 2001, hvor motorvejsnettet er i den samme situation. Steffen Elmer Jørgensen mener dog ikke, at en sådan sammenligning er relevant, idet der ikke i 2001 er en helt ny trafikform på vej. Han finder derimod, at det er »*vejtrafikken, der har været en næsten for stor succes. Den truer undertiden med at dræbe sig selv*«. På det litterære felt behøver landevejene ikke længere at stå i skyggen af de store danske fremstillinger af søfartens og jernbanernes historie, men kun takket være Steffen Elmer Jørgensens indsats.

Karl-Erik Frandsen

Jens B. Skriver: Moesgård. Historien om en herregård, Forlaget Moesgård, Århus 2001, 263 s., 248 kr.

Siden 1970 har Moesgård ved Århus været arkæologisk og etnografisk museum, men indtil 1950'erne var Moesgård en herregård med storlandbrug og socialt hierarki. Omridset har man kunnet se i opslagsværker, men nu foreligger en monografi, hvor trådene samles for flere hundrede år. Det kan ikke have været nogen nem opgave med de mange aspekter, der byder sig til. Dronning Margrethe har skrevet bogens forord. Hun mindes studietiden i Århus og udtrykker sin glæde over egnen og over, at der nu er skrevet en bog om den gamle herregård, som med hendes ord i sig selv er en kulturskat. Også andre kan glæde sig, for der er tale om en virkelig præsentabel og vel tilrettelagt bog, der tydeligvis bygger på en solid historisk viden. Jens B.

Skriver har skrevet ph.d.-afhandling om landbrug og hoveri på Moesgård og omliggende godser, men medtager i dette arbejde også slægter, levevis, bygningskulturen og meget andet. Foruden omfattende litteratur er udnyttet arkæologiske spor, Moesgårds store godsarkiv, som findes i Erhvervsarkivet i Århus og landbrugshistorisk relevante kilder i Rigsarkivet og Landsarkivet i Viborg. Hertil kommer fine kort og billeder som bl.a. findes i Moesgård Museum.

Stoffet er i det store og hele delt i tematiske afsnit om ejere og slægter, driften, godssystemet, økonomien og bygningerne, men kronologien er samtidig fastholdt fra sporene af det ældste Moesgård i 1300-1400-tallet til afslutningen i midten af 20. århundrede. På billedsiden er der hele vejen større eller mindre udsnit af et ualmindelig detaljeret og koloreret kort, som landmåler Ludvig Wesenberg tegnede over Moesgård i 1783. Det fungerer godt, både når det gælder om at vise, hvor man har fundet spor af det oprindelige Moesgård, og hvordan marker, bygninger og park tog sig ud i slutningen af 1700-tallet.

Man følger Moesgård fra en oprindelig stormandsgård under adelsslægten Gyldenstjerne. I løbet af 1500-tallet blev den til en bondegård, før den genopstod som hovedgård i begyndelsen af 1600-tallet, nu under Ulfeldtslægten. Magelæg og arvedelinger fulgte, og hele tiden er der slægtsforgreninger til de omliggende godser. Slægterne Brockenhus og Friis kommer til. Efter Svenskekrigene var landet forgældet, og der blev udlagt gods til kreditorerne. På Århusegnen var det til den hollandske købmandsslægt Marselis, som blev adlet med navnet Guldencrone. Denne slægt sad bl.a. på Moesgård og baroniet Vilhelmsborg, som Moesgaard i 1700-tallet oftest blev administreret fra. Tidligt i 1700-tallet blev landsbyen Store Fulden nedbrudt, og det antages, at det var ved den tid, at Moesgård blev flyttet til sin nuværende plads, hvor arkitekten Zuber i 1770'erne udformede den nuværende hovedbygning i tidlig klassicistisk stil, måske med Bernstoff Slot eller det holstenske Ascheberg i tanker.

Under landboreformforsøgene fra 1760'erne er diplomaten og embedsmanden Christian Fr. Guldencrone (1741-88) kendt for sine forsøg på at reformere driften på Moesgård efter holstensk mønster og på afvikling af hoveriet. Sønnen Fr. Christian Guldencrone (1765-1824) var som faderen tæt på kongefamilien og magten. Han var desuden bogsamler, embedsmand og verdensmand, men uheldet var ude. Låntagning ved køb af baroniet Marselisborg i 1805 fik konsekvenser efter statsbankerotten. Det korte af det lange var, at staten måtte overtage Moesgaard i 1822. 1838 blev Moesgård købt af den borgerlige jurist og nationalliberale politiker Thorkild Dahl, hvis familie ejede det til 1952. Så

var det slut med stort folkehold og klassisk herregårdsliv, men værdier er stadig bevaret fra Dahl-perioden, bl.a. hans fine bibliotek.

Afsnittene om Thorkild Dahl (1807-82) som menneske, godsejer og politiker s. 125 ff. er gode eksempler på forfatterens evne til at give det lokale politisk og økonomisk perspektiv, der kan gælde for tiden i almindelighed og ikke bare for denne egns nye godsejertyper. Dahl tog tønnen med amtsråd, Den grundlovgivende Rigsforsamling, blev stiftamtmand, velgører i tidens stil, patriark på sit gods og fik alligevel tid og overskud til at være samler af bøger og oldsager. Det knytter for øvrigt fint an til Dronningens forord om bl.a. arkæologien og Moesgård.

En anden styrke ved bogen er den fyldige omtale af afgifter, landboreformerne og afhængigheden mellem fæstegods og hovedgård. Vi følger den økonomisk bestemte modernisering af driften fra slutningen af 1700-tallet. De sociale forhold er også med i mange afsnit, og her er de knivskarpe fotografier fra tidligt i 1900-tallet en god øjenåbner. Se fx høstfolkene på Moesgård 1900 (s. 163-64). I samme del af bogen findes også mange flotte fotografier fra kælder til kvist og for hver epoke er der grundplaner af både hovedbygning og avlsbygninger, så man også ved rummenes anvendelse får tidsbilleder. Ind imellem er der små erindringsstumper om, hvordan det var at være placeret højt eller lavt i det gamle godshierarki, som på Moesgård skal have holdt sig temmelig uændret igennem generationer. Og så er man behageligt fri for de historier om spøgeri, som herregårdshistorie ellers har budt på.

Bogen er skrevet i et klart sprog, ord og begreber er forklaret kort inde i teksten eller mere uddybende i ordlisten bagi. Et eksempel er gennemgangen af pengeforholdene efter 1813 i afsnittet »Krise og statsadministration« (s. 119). Noter, register, billedliste og litteratur- og kilde-liste mangler naturligvis heller ikke, men jeg savner en ejerliste, og nogle af de mange bipersoner i slægterne kunne med fordel være placeret i slægtstavler, så den løbende tekst blev lettere at holde sammen på. Bogen slutter lidt pludseligt, dvs. før man s. 211 kommer til de to små kapitler om parken og møllen. Et par siders sammenfatning på tværs af århundrederne havde gjort sig i den ellers gedigne og indbydende bog om væsentlige emner i herregårds- og danmarkshistorien.

Margit Mogensen

Søren Manøe: C.J. Jespersen Ensted – en tidlig dansk gårdmaler, Dansk Landbrugsmuseum, Esbjerg Byhisto-

riske Arkiv, Give-Egnens Museum, Landbohistorisk Selskab, Varde Museum, Ølgod Museum, 2000, 236 s., 190 kr.

Før luftfotografiet blev almindeligt i 1950'erne var det på landet ikke ualmindeligt, at man fik sin gård eller hus portrætteret af en omkringvandrede gårdmaler. Det synes især at have været populært i perioden 1880-1930. Gode tider for landbruget satte sig spor i form af nye bygninger og haver, som det gjorde godt at få hængt op til beskue i den fine stue. Mange af gårdmalerne er forblevet anonyme for eftertiden, og deres mere eller mindre naivistiske arbejder er gået til. Smagen ændrede sig med årene også på landet. Man blev nok mere kritisk og så måske, at det ikke var kunst i almindelig forstand, og resultatet blev, at skilderierne blev smidt ud eller røg på loftet til sølvdyr og fugt.

I de senere år har man imidlertid fået blik for den slags billeder som kilde til bl.a. bygningskulturen på landet. I Sverige har man siden 1970'erne søgt at registrere, hvad der er bevaret, og nu er der også taget godt fat på emnet i Danmark. Det får man et fint indtryk af i den flot udstyrede bog, som museumsmanden Søren Manøe med hjælp og støtte fra mange sider har udgivet. Der er tale om et rigt illustreret katalog i det til formålet velegnede tværformat, indeholdende de mere end 100 kendte arbejder af en af de gårdmalere, som var tidligt ude, nemlig gårdmaleren C.J. Jespersen Ensted. Han blev født i Åbenrå af en enlig mor i 1836, og efter navnet at dømme havde eller fik han tilknytning til Ensted Sogn syd for Åbenrå. Man ved ellers ikke ret meget om hans liv, udover at han blev gift med en lidt ældre enke fra Giveegnen som 38-årig, og at han også kaldes husmand. Om nogen havde indført ham i tegnekunsten vides heller ikke. De mange daterede, signerede og af ham selv nummererede prospekter hos private, i museer og arkiver er således hovedkilden til hans liv og virke.

I den fyldige indledning berettes overskueligt over billedtypen, mulighederne heri og naturligvis især om Jespersen Ensteds arbejder. På et stort kortopslag er katalognumrene markeret med rødt, så man ser, at han var aktiv i et bælte tværs over Sydjylland. Det ældste billede er fra 1863; det gengiver i en noget uøvet og prøvende form en gård fra Felsted Sogn ved Åbenrå. Ellers arbejdede han nord for Ribe indtil midten af 1870'erne, mens han i anden halvdel af årtiet overvejende malede gårde på Vejleegnen. Nogle af de sirligt indrammede billeder blev udført med olie på pap, andre med akvarel eller tusch.

Kataloget (s. 22-231) er bogens hoveddel. På venstre side finder man for hvert nummer oplysninger om de malede ejendomme, så som ma-

trikelnummer, tidligere og nuværende ejere (mange er slægtsgårde), men derimod ikke jordtilliggendet i areal eller hartkorn, hvilket ellers kunne have været interessant i relation til størrelsen af de gengivne bygninger. For hvert katalognummer er der også et afsnit om ejendommens historie, herunder hvilke bygninger der er ændret eller forsvundet ved nedrivning eller brand. Hertil kommer alle kendte oplysninger om billedet, størrelse, teknik, materialer, og hvem der ejer det i dag. I nogle få tilfælde har man kun en gammel afbildning, men ingen viden om eventuel ejer af billedet. Det er udført et kæmpearbejde angående de konkrete ejendomme, og det suppleres af sted- og navneregisteret bagi bogen.

For alment interesserede er det dog nok bogens flotte højresider, der fanger først. Bliver man optaget af billedet, står forklaringerne behageligt tæt ved. Helsidesbillederne står klart og giver oplevelsen af en næsten surreal, tabt verden. Med inspiration fra indledningen kan man udse sig fine dørpartier på de vestjyske gårde eller smukt malet bindingsværk i de østjyske. En anden mulighed er hegn og gange om de sirligt anlagte haver, hvor man aldrig arbejder. Her spadserer gårdens kvinder og viser frem for gæster – hvad de jo faktisk også gjorde, når billedet var kommet op at hænge. Der er desuden morsomme hundehuse og fuglehuse og røg i alle skorstene samt liv i storkereden, mens Dannebrog blafrer blidt i vinden. Det er ikke overraskende søndags- eller aftensfreden, vi får at se. På nogle af billederne er der heste og især hunde, men ellers er gårdenes dyrehold kun synligt i form af møddingerne, måske med den piberygende gårdejer ved siden af. Det var jo hans »have«. På en del billeder ses vind- og vandmøller, og der er et billede med Gørding stationsbygning og et andet med et damptog bag en gård i Hedensted 1878. Man bliver mindet om de moderne tider.

Jespersen Ensted kan ikke siges at haft noget stort talent, og først mod slutningen af sit virke fik han bedre styr på perspektiv og størrelsesforhold. Hans billeder har alligevel stor værdi ved det indblik, de giver i byggeskik og statussymboler, som både kunderne og maleren har fundet det naturligt at tage med. Billederne er morsomme og alvorlige på samme tid, og denne udgivelse måtte gerne blive model, når der forhåbentligt dukker noget lignende op fra andre egne.

Margit Mogensén

E. Busk Jensen (red.): Varde Landsogn, Tinghøj og Søndermarken. Træk fra 1900-tallet, Varde Lokalhistoriske Arkiv, 2001, 199 s., 175 kr.

I udstyr tager *Varde Landsogn, Tinghøj og Søndermarken* sig udmærket ud. Et malerisk omslag i hardback, udmærket papirkvalitet, tospaltet tekst, rigt illustreret i s/h og farve. Når det drejer sig om indholdet er der tale om en lidt mere rodet affære. Det starter allerede i forordet (s. 5), hvor der henvises til en liste i kolofonen over »en lang række sponsorer«. Listen indeholder en enkelt. Forvirringen fortsætter med første artikel (s. 8), der er »Efter bidrag af P. Løgstrup Bjerg og Vagn Kvist«. Ved den næste artikel (s. 14) angives som forfatter »Med bidrag af Magnus Andersen«. Højdepunktet i den sammenhæng kommer med forfatterangivelsen »Artiklen bygger på skriftlige og mundtlige beretninger«. Men hvem er det egentlig, der har skrevet artiklerne sammen? Ved bogens øvrige artikler oplyses man om dette ikke helt ligegyldige spørgsmål. Bogen rummer mange artikler, hele 59 bidrag fordelt på 192 sider. Det giver sine begrænsninger. Den typiske artikel er på 2-4 sider, enkelte 6-8 sider, og en del på blot en enkelt side. Særligt de helt små artikler er problematiske. F.eks. må matrikelopremsningerne s. 156, 157 og 158, hvor tre »ejendomshistorier« oprulles, forklares med en eller anden lokal reverens. Hvis disse ejendomme af en eller anden grund skal med i en bog, så må der være mere at fortælle end blot ejerskifteår, giftermaal m.v.

Der er ellers gjort en stor indsats ved udarbejdelsen af bogen, der eksplicit har som formål at give glimt af tilværelsen i Vardes nære opland i 1900-tallet. Bogen indledes ganske oplysende med et udmærket kort over det geografiske område (s. 6), hvorefter de 59 artikler optræder samlede i blokke: »Skolevæsen og kulturliv« (s. 8-39), »Landbrug og produktionsforeninger« (s. 40-82), »Beretninger fra områderne Mejls-Frisvad« (s. 83-111), »Orten-Tinghøj« (s. 112-160), »Gellerup og Varde Søndermark« (s. 161-176) og »En ny tids bonde« (s. 181-197). Mellem de to sidste er artiklen »Landbrugets udvikling efter 1973« (s. 177-180) så skudt ind.

Blandt de korte artikler er »Den Vestjyske Skoleordning« (s. 14-15) en af de mere oplysende og underholdende, mens artiklen »Fra en mørk tid. Gellerup Skole under Besættelsen« (s. 174-176) bygger på noget så interessant som den stedlige skolelærer Frederik Sneums optegnelser fra tiden 1944-45, hvor de tyske besættelsestropper beslaglagde skolen, smed læreren ud af sin bolig, og i øvrigt omdannede skolen og dens omgivelser til noget nær en fæstning. I den forbindelse ærgres man sig over, at de pågældende optegnelser ikke gengives i deres helhed. I ethvert sogn og enhver by fortælles at tyskerne »tog skolen«. Her er der mulighed for at få liv på begrebet. Der er ligefrem morsomt stof i kilden. F.eks. berettes, at det tyske flag 1. januar 1945 blev hejst på skolens flagstang. Det tog lærer Sneum ned. Da-

gen efter tog tyskerne så flagstangen og savede den i stykker.

Landbrugshistorien og landbokulturen optager en stor del af pladsen i bogen. Mest interessant er her artiklen »Livet på en hedelod« (s. 133-135), der ligesom artiklen om Gellerup Skole under Besættelsen sætter mennesker og liv på noget, som har begrebets karakter, i dette tilfælde ved bl.a. at berette om sliddet med at bryde hede. Især bør artiklens illustration fremhæves. Billedet er et luftfotografi af et lille husmandssted, inklusive forskellige udhuse. I billedteksten oplyses, at et lille skur nederst i billedet faktisk var familiens hjem i de første år, indtil man fik råd til at bygge et rigtigt hus. I den anden ende af landbrugshistorien findes tre bidrag fra landmænd om deres landbrug år 2000 (s. 186-197). Disse bidrag er skrevet i tiden og her aktualitetens præg, men vil snart selv fremstå som historie. Der berettes om uddannelse og giftermaal, dagligdag og EU, politik og miljø på en meget direkte og ukompliceret måde.

De afsluttende artikler er i en vis forstand bogens mest interessante. Mange af de øvrige bidrag har mere karakter af angivelse af områder og emner, som der kunne fortælles meget mere om, men lokalt har man måske mere interesse i de mange korte glimt. De mange emner og artikler er på en gang bogens styrke og svaghed. Svaghed, fordi der til tider er tale om opremsninger eller blot angivelse af fænomener. Styrke, fordi der alt andet lige bliver fortalt om mange forhold i bogen. Og så er der en herlig friskhed og begejstring i projektet. I Vardes opland er de tilsyneladende glade for *Varde Landsogn, Tinghøj og Søndermarken*. I hvert fald er den udkommet i to oplag. Men i andre egne af landet vil man nok møde bogen med forbehold, ikke mindst fordi der er så meget, som man gerne havde læst mere om end det, der kan stå på en side eller to.

Henrik Gjøde Nielsen

Vello Helk: Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800. Med en fortegnelse over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki, Odense Universitetsforlag 2001, 416 s., 300 kr.

Den foreliggende bog ligger i forlængelse af forfatterens *Dansk-norske studierejser 1536-1660* (1987) og *Dansk-norske studierejser 1661-1813* (1991), og de tre bind danner et naturligt hele og afslutter forfatterens mangeårige forskning i studierejser og stambøger.

Værket falder i tre dele. I første hovedafsnit (s. 9-134) belyses stambøgerne og stambogsskikken. Stambogen var en form for rejsejournal for unge på udlands- eller studierejse, der anvendtes til at formidle hilsner, til at markere venskabet samhörighed og til at mindes rejsen. Skikken opstod efter Reformationstiden og vandt især udbredelse i protestantiske lande og landområder. Stambøgerne var især udbredt i første halvdel af 1600-tallet og i sidste halvdel af 1700-tallet; derefter forvandlede de til poesibøger.

Blandt ivrige stambogsejere finder vi Knud Lyne Rabhek, »der ikke lod en lejlighed gå fra sig for at sikre sig nye indførsler, hvilket Bakkehusets mange gæster mere eller mindre frivilligt har måttet efterkomme«. I stambogen skrev de mennesker, man mødte, en indførsel, der bestod af et citat og/eller skriverens valgsprog. Derpå fulgte en henvendelse til stambogsejeren, datering og underskrift. Mange af indførslerne bestod af valgsprog, hvori guds frygt og bibelord indgik; en stor del af hilsnerne blev også ledsaget af illustrationer såsom tegninger, våbner, akvareller og musikhilsner. Hilsnerne kunne også antage mindre dydige former: »Dyden er Moderen, og Æren er Datteren/Hvem der vil nyde Datteren, maae tilbede Moderen«, skrev Hans Heinrich von Frickius i 1765.

Stambøgerne kunne også rumme politisk stof. I 1796 skrev Fr. Fabritius: »Nyd glad den rige Deel af Livets Goder/Thi den som gav dig dem saa gierne glad dig seer/men glem ei, Negerslaaven er din Broder/Og Millioners Hersker Intet meer!«.

Andel del (s. 135-296) behandler de enkelte stambøger. Den ældste bevarede danske stambog er Mogens Madsens fra 1566. Blandt de mest ejendommelige stambogsejere hører den danske jesuiterelev Jacob Rasmussen Falster, hvis stambog 1598-1644 har givet forfatteren inspiration til undersøgelsen. Falster strejfedes fra 1610 rundt i Europa, var 1610-11 i Italien, 1612-13 Prag, 1615 Hamburg og fra 1616 i Köln. »Det er en meget broget skæbne, som kan belyses på baggrund af denne bemærkelsesværdige stambog«, konstaterer Helk.

Stambøger blev også anvendt på indenlandske rejser, et fænomen der ses i anden halvdel af 1700-tallet, specielt i slutningen af århundredet. En sådan indenlandsk stambog har tilhørt Hans Hansen, der i 1793-97 besøgte en række fynske og jyske herregårde for at male portrætter, og samtidig fik indførsler – fra Dronninglund, Gunderslevholm, Halkjær, Herlufsholm, Hollufgård, Kjærsgård, Langesø, Løgismose, Løvenborg, Marselisborg og Rydhave.

Det var ikke kun hos mænd, at stambogsskikken vandt udbredelse, og der findes også kvinde-stambøger. De ældste stambøger tilhørte fyrstelige og adelige ejere og havde forløbere i de ade-

lige damers visebøger. Den ældste kendte adelige stambog er Anne Rosenkrantz', hvor den første daterede indførsel stammer fra 1567. Anne forærede stambogen til sin datter Dorte Gøye. Senere har den tilhørt Sophie Brahe, der var i huset hos Dorte. Efter Sophies død kom bogen til Sophie Krabbe, der så gav den til sin datter Jytte Krag, hvorfra den sidste indførsel 1699 stammer. Den første stambog fra en borgerlig kvinde er anlagt i 1747, nemlig Johanne Fosies kunstnerstambog. Hun var datter af kobberstikker Jacob Fosite og var ligesom faderen en habil og anerkendt kunstner, hvorfor adskillige indførsler er ledsaget af en tegning eller et stik. Det er dog først i slutningen af 1700-tallet, at man for alvor finder kvindelige stambogsejere i større stil, som oftest embedsmandsdøtre.

Tredje afsnit (s. 297-380) er en ganske nyttig fortegnelse over 879 stambøger med personalhistoriske oplysninger om ejerne.

Bogen, der fremtræder i et behageligt og læseværdigt format, er illustreret af en række velvalgte tegninger fra stambøgerne. Det eneste, man savner i den ellers udmærkede bog, er en konklusion (evt. delkonklusioner), der sammenfatter det præsenterede materiale. Ligeledes burde de latinske citater være oversat af hensyn til de læsere, der har glemt deres gymnasietids latinundervisning. Det skal dog ikke skygges for, at bogen er et vigtigt bidrag til kultur-, uddannelses- og personalhistorien.

Christian Larsen

Gerda Bonderup: En kovending – koppevaccinationen og dens udfordringer til det danske samfund omkring 1800, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2001, 179 s., 198 kr.

Det er en succeshistorie, der oprulles i denne bog. Den handler om den effektive indførelse af koppevaccinationen i Danmark i de første årtier af 1800-tallet. Allerede i 1810 – 12 år efter Edward Jenners opfindelse af vaccinationsmetoden – blev mere end 50% af alle nyfødte børn i København vaccineret, og få år senere gennemgik langt den største del af alle danske børn denne behandling. Gerda Bonderup mener, at dette resultat først og fremmest må tilskrives et vel fungerende samarbejde mellem den politiske ledelse og lægerne samt en række andre embedsmænd. Hun bemærker også, at disse »ansvarsfølende« personers stod over for en overtalelsesopgave af et betydeligt omfang, fordi det var en udbredt folkelig opfattelse, at alle børn blev født med usunde væsker i kroppen, og at kopper var en naturlig måde, hvorpå disse væsker kunne udsondres.

Bogen indledes med et tilbageblik på nogle hovedtræk af kopper sygdommens historie fra oldtiden til omkring 1800 samt en redegørelse for de ikke særligt vellykkede forsøg på at bekæmpe sygdommen i Danmark i 1700-tallet. Men hovedvægten ligger på den danske reception af Jenners metode, og Gerda Bonderup har især sat fokus på den politiske ledelses og de toneangivende lægers holdninger og motiver, og hvordan de argumenterede for deres synspunkter. Men også en række andre aktører i den sundhedspolitiske debat bliver inddraget. Således bliver læserne bl.a. præsenteret for en analyse af *Adresseavisens* dækning af emneområdet (for at man kan få et indtryk af, hvilke informationer den jævne befolkning modtog), ligesom forfatteren gennemgår flere bredt anlagte skriftlige vejledninger samt en trykt prædiken fra 1803 (der i øvrigt afslører den pågældende præst som en sand retorisk og manipulatorisk begavelse). Det vigtigste kildemateriale er dog den centrale sundhedsforvaltnings arkivalier, herunder især Vaccinationskommissionens lille arkiv fra 1801-24. Kommissionen bestod af fem af tidens mest fremtrædende læger og fungerede som rådgivende organ for Danske Kancelli.

Det spørgsmål, som især har interesseret forfatteren, er holdningen til at indføre obligatorisk vaccination af befolkningen. En sådan løsning blev gennemført i adskillige lande, mens man tog afstand fra det andre steder. Danmark indtog en mellemposition med »semi-tvang«, idet forordningen af 3. april 1810 fastslog, at man ikke kunne blive gift, hvis man ikke kunne dokumentere at være blevet vaccineret eller at have haft de naturlige kopper. Gerda Bonderup har i øvrigt – uden held – søgt at klarlægge, hvem der fik idéen til denne bestemmelse, men hun finder det ikke utænkeligt, at det var kongen selv.

Inden man nåede så vidt, havde der i Vaccinationskommissionen og Danske Kancelli været en lang række overvejelser om disse spørgsmål. I kommissionen var man fra starten af klar over, at det ville være i strid med regeringens liberale grundholdning at kræve vaccinationstvang. Alligevel ytrede kommissionen i 1802 ønske om, at det måtte blive muligt at pålægge soldater, matroser og personer under offentlig understøttelse vaccination – simpelt hen fordi der var behov for at opbygge en større »bank« af lymfe. Tre år senere gav regeringen tilladelse til, at lægerne udøvede en sådan tvang over for børn under offentlig forsorg – dog kun i det omfang, dette var nødvendigt for at etablere et tilstrækkeligt stort lager af vaccine. En mindre koppeepidemi i København i 1808 betød endnu et skridt i retning af en tvangsordning. Først fik Vaccinationskommissionen kancelliets tilladelse til at gennemføre en række nødbestemmelser i den epidemiramte hovedstad – herunder vaccination af alle

beboere i huse med koppesmittede personer. Dernæst erklærede medlemmerne af kancellikollegiet sig i 1809 som tilhængere af en ordning, der ville forbyde ikke-vaccinerede børn at blive optaget på en friskole eller i et lav og ikke-vaccinerede personer i at modtage nogen som helst form for offentlig understøttelse. Derimod afviste kancelliet samme år Vaccinationskommissionens forslag om obligatorisk vaccination af alle børn under to år; dette ville efter kancelliets opfattelse gribe for meget ind i »undersåtternes private husholdning«.

Bogen slutter med en epilog, der trækker nogle hovedlinier op til slutningen af 1800-tallet, samt et ret omfattende bilagsmateriale, som bl.a. indeholder tre af Vaccinationskommissionens årsberetninger.

Bogen bærer præg af forfatterens store engagement i emnet og stærke vilje til at formidle det til en bredere kreds. Visse steder forekommer skrivestilen dog lige lovlig talesprogsagtig. Desuden kunne flere af kildeanalyserne med fordel have været strammet noget op. Men dette ændrer ikke ved, at der er tale om et væsentligt og særdeles interessant bidrag til den efterhånden temmelig omfattende litteratur om dansk sundhedsvæsens historie.

Jørgen Mikkelsen

Anette Jensen: Statshusmandsbrugene i Flødstrup Sogn på Østfyn – et kulturmiljø under forandring, Landbohistorisk Selskab og Kertemindeegnens Museer, 2001, 135 s., 128 kr.

Anette Jensens bog er en historisk lokalundersøgelse om 48 oprindelige statshusmandsbrug i Flødstrup Sogn, Ullerslev Kommune på Østfyn. Bogen er stort set identisk med forfatterens historiespeciale ved Syddansk Universitet, Odense. Studiefeltet er ikke ukendt i landbohistorien, men det har generelt kun interesseret et fåtal sammenlignet med studiet af det danske gårdbrugs historie. Det er derfor kærkomment, at der nu lægges en ny brik til den hidtidige husmandsforskning.

Frem til 1960'erne blomstrede de danske statshusmandsbrug endnu som en iøjnefaldende del af landets utallige husmandsbrug og de i alt ca. 160.000 landbrug. Der var med finansiell baggrund i de to statshusmandslove fra hhv. 1899 og 1919 blevet oprettet godt 28.000 selvstændige husmandsbrug og omtrent udstykket et lignende antal tillægsparceller. Mange af disse brug, især de såkaldte jordrentebrug oprettet efter 1919-loven – som brugene fra Flødstrup er eksempel på – blev lagt i samlede kolonier. De kom således med deres ret ensartet bebyggelses-

mønster og arkitektur – den karakteristiske Bedre Byggeskik-stil – til at udgøre et særligt planlagt og statsstyret islæt i det danske kulturlandskab.

Fra 1962 vendte billedet imidlertid med en ny liberaliseret landbrugslov, der økonomisk og politisk tog sigte på sammenlægning og afvikling af de små husmandsbrug. De blev nu i stigende omfang nedlagt og den særlige statshusmandslov blev formelt ophævet i 1973. Herefter forsvandt gradvist grundlaget for statshusmandsbrugets oprindelige funktion, da brugene nu ikke længere udgjorde en rentabel driftsenhed, som kunne ernære en familie.

I dag er hovedparten af de nedlagte statshusmandsbrug bolig for mennesker med andre erhverv; til flere brug hører dog stadig et større eller mindre jordtilliggende. Mange af de nye beboere har realiseret drømmen om »huset på landet« og bosættelse i landlige omgivelser. De har fået indfriet deres ønske om et forhold til jorden og kulturlandskabet. De bagvedliggende historiske forudsætninger har det netop været forfatterens overordnede mål at undersøge. Desuden har hun set på: »Hvad brugenes nuværende funktion er, og hvad denne forandring har betydet for husmandslandskabet som kulturmiljø?«. De 48 statshusmandsbrug i undersøgelsen ansues derfor ud fra en kulturmiljøvinkel – det nye begreb, som realiseredes i miljødebatten fra midten af 1990'erne. Målet har desuden været, at afklare evt. trusler mod kulturmiljøet og om statshusmandskolonien udgør et bevaringsværdigt kulturmiljø, samt i hvilket omfang udviklingstendenserne i Flødstrup kan bruges til en generel vurdering af statshusmandsbrugs bevaring i dag.

Efter bogens indledning følger fire afsnit, konklusion og epilog samt redegørelse for anvendte kilder og litteratur. Noteapparatet optræder i sidemargen tillige med teksterne til de understøttende illustrationer – fotografier, tegninger, kort, tabeller og diagrammer.

I afsnittet om »Statshusmandslovgivningens historiske forudsætninger og udvikling« redegøres kort om lovgivningen frem til 1919, husmandsbevægelsen og de efterfølgende »Oktoberlove«. De gik ud på at oprette jordrentebrug på jord i offentlig eje, fremkommet ved lensafløsningen, hvor majoratsbesidderne af stamhuse, lens- og fideikommissgods fik ret til at overtage besiddelsen til fri ejendom mod at afstå 1/3 af jordarealet mod erstatning og indbetale 20-25% af besiddelsens værdi til den af staten nyoprettede Jordfond. Lovene omhandlede også udstykning af præstegårdsjord til husmandsbrug.

Ud fra en »historisk undersøgelse« analyseres og beskrives den noget langstrakte proces i forbindelse med lensafløsningen og udstykningen i Flødstrup, som her omfattede to godser: Dels stamhuset Hverringe, der som erstatning for

godsets pligtafløsningsjord opkøbte herregården Hannesborg, hvorfra 26 jordrentebrug og fire tillægsparcer blev udstykket i 1923, dels baroniet Scheelenborg, der i 1925 afgav jord til 22 husmandsbrug og en tillægsparcels i form af 128 ha erstatningsjord, som man havde sikret sig fra godset Rørbæk. På denne måde undgik de to involverede godser – på linje med andre – at staten gjort »indhug« i egne og underliggende avls-gårdes jordarealer. Endelig blev jord til et brug og to tillægsparcer udstykket fra Flødstrup præstegård.

De nye statshusmænd havde trods variationer relativt ensartet baggrund og forudsætninger, hvilket givetvis skal relateres til lovens intentioner og forskellige krav, bl.a. de økonomiske. Ansøgerne til brugene blev rekrutteret indenfor Fyns Amt. Halvdelen af brugene blev befolket af familier med børn, og samlet udgjorde husmændene 14-17% af sognets beboere frem til 1970.

Ved udstykningen ændredes landskabsstrukturen fra herregårdsmarker til små ensartede jordlodder, drevet i vekseldrift. Et markant træk var også den relativt ensartede bebyggelse domineret af Bedre Byggeskik-stil med bygningerne placeret med mellemrum langs oprindelige og nyanlagte vejforløb. Hovedparten af brugene blev opført efter typetegninger udarbejdet af Ejnar Mindedal-Rasmussen, der var tilsynsførende arkitekt for Statens Jordlovsudvalg – den instans, der forestod udstykning og tilsyn med de statslige brug. Statslånet var i 1925 på 12.500 kr., men alle husmænd måtte supplere med et par tusinde kr. til opførelsen af byggeriet. Enkelte udnyttede senere de aktuelle lånemuligheder i 1940 og 1942 til udvidelse og forbedringer; det gjaldt primært avlsbygningerne, som udgjorde et vigtigt grundlag for husdyrbruget.

Efter 1967 afløstes jordrenten på de fleste brug og fra midten af 1980-erne fulgte indfrielse af statslånene. Strukturændringen i landbruget afstedkom, at landbrugspligten i dag er ophævet på 1/3 af brugene; reelt findes i dag kun et enkelt statshusmandsbrug i Flødstrup, resten er nedlagt.

Bogen fokuserer også – ud fra en spørgeskemaundersøgelse – på beboere og de nutidige forhold. De 48 oprindelige statshusmandsbrug kan i dag opdeles i tre grupper: otte brug driver primært landbrug, seks anvendes som fritidslandbrug, de resterende 34 tjener udelukkende som bolig. Af 34 brug har 20 beholdt et jordtilliggen- de, men veksellbrugets gamle struktur er forsvundet.

Anette Jensen har også set på landskabet, bebyggelsen og på hvad der er bevaringsværdigt samt på de aktuelle og fremtidige »trusler« mod statshusmandskolonier med Flødstrup som udgangspunkt. Slutteligt rejses spørgsmålet om de

pågældende statshusmandskolonier er bevaringsværdige kulturmiljøer? Der er udpeget otte brug som bevaringsværdige, mens de to kolonier som helhed ikke menes at udgøre et samlet bevaringsværdigt kulturmiljø. Der er kun tale om spredtliggende bevaringsværdige enkeltelementer i form af bygninger og således ikke længere en koloni-helhed i den eksisterende struktur. Den største »trussel« imod de bevaringsværdige elementer og miljøet er fremover udvidelse af landbruget samt gennemgribende modernisering af stuehusene ligesom ejerens syn på bevaring også spiller en afgørende rolle.

På landsplan kan statshusmandskolonierne i Flødstrup Sogn ikke karakteriseres som bevaringsværdige kulturmiljøer, alligevel indeholder kolonierne væsentlige kulturværdier, der bør værnes om i den fremtidige forvaltning af området. Bebyggelsen har i dag fået en ny og anden rolle som led i den stigende interesse for bosættelse i landdistrikterne – primært bynært og i pendlerafstand til arbejdspladsen.

Anette Jensens bog er med sin enkle fremstilling og historiske indfaldsvinkel på stoffet et godt lokaleksemplar på den generelle forandring, som – med geografiske variationer – er sket i de fleste tidligere statshusmandskolonier. Et skift som er påvirket af strukturændringen i landbruget, den industrielle- og samfundsmæssige udvikling.

Afsluttende fremsætter Anette Jensen i en epilog nogle betragtninger om den fremtidige kulturmiljøpolitik; den, som mange »bevaringsfolk« i dag netop arbejder med ude i landets amter. Et er de gode intentioner, et andet de praktiske muligheder, som er til stede i arbejdet med regionplantillægget om de udpegede bevaringsværdige – og særligt bevaringsværdige – kulturmiljøer.

Kulturmiljøpolitik er grundlæggende et spørgsmål, om hvorvidt der er politisk vilje til at prioritere, værne om og bevare fortidens kulturspor og -miljøer. Fremtiden vil vise, om regionplanernes udpegede kulturmiljøer overhovedet vil blive respekteret, det gælder også bevaringsværdige statshusmandsbrug og -kolonier.

Gunnar Solvang

Svend Høgsbro: By og udvikling. Esbjerg 1970-1995, Esbjerg byhistoriske Arkiv, 2001, 213 s., 148 kr.

Forfatteren var i årene 1971-1996 ansat i Esbjerg Kommunes tekniske forvaltning, først som overarkitekt, siden som stadsarkitekt og dermed forvaltningschef, og han har således været tæt involveret i den byudvikling, der gøres rede

for i bogen. Udviklingen ses således fra embedsmandsniveau, hvilket er vigtig i denne sammenhæng, for ifølge forfatteren har embedsmændene i Esbjerg Kommune spillet (d)en afgørende rolle. For politikerne har der været mere prestige i at administrere de enkelte sager end den overordnede byudvikling: »Resultatet af dette er, at det i høj grad er blevet et embedsmandsværk at planlægge, mens byrådspolitikerne koncentrerer sig om behandlingen af enkeltsager. Det ideelle havde jo været, om rollefordelingen var omvendt« (s. 11). Det er måske derfor, at politikere næsten er fraværende i bogens første del, bortset fra et par enkelte sager, som der gik politik i. Det kan undre, at politikerne i så høj grad overlod planlægningen til forvaltningen.

I første hovedafsnit er 1970'ernes vækstperiode og udbygningen af den nye storkommune i fokus. Kommunesammenlægningen i 1970 gav Esbjerg arealer til den længe ønskede udvidelse, og der skabtes i de efterfølgende år fem nye kvarterer: Kvaglund, Sædding Nord, Gjesing Nord, Sønderis og Hjerting. Centralt i planlægningen af de nye byområder var et center med indkøbsmuligheder, bibliotek, bank, posthus osv., »for netop centerområdet er vel hjertet i en ny bydel« (s. 24). Også landsbyområderne blev inddraget i byplanlægningen.

Fra midten af 1970'erne kom fredning/bevaring samt sanering i centrum, hvilket behandles i bogens anden del. Fredningssagen blev en vigtig del af byplanlægningsdebatten, og den blev især båret frem af den stedlige museumschef Aino Kann Rasmussen og lederen af Byhistorisk Arkiv Dorte Haahr Carlsen samt andre lokale museums- og arkivfolk. Et resultat af dette arbejde blev oprettelsen af Esbjerg Byfond 1976, der havde til formål at yde tilskud til bygningsændringer, som indebar »en bedre og mere rigtig visuel istandsættelse eller tilbageføring af en ejendom, end der ellers ville blive udført« (s. 91).

Udover bevaring og fredning af den ældre boligmasse blev der også – som i mange andre større byer – gennemført en måske noget hårdhændet sanering. I det socialdemokratiske Esbjerg som i andre socialdemokratiske storbyer var det ikke blot et spørgsmål om bedre og tidssvarende boliger, men også et ønske om »at gøre op med en social uret og at bygge en ny fremtid med nyt boligbyggeri«. Forfatteren har dog også blik for saneringens mindre heldige sider, og »de nye huse (blev) ikke altid lige spændende. Mange erstatningsbyggerier blev bygget i beton efter moderne metoder og var for voldsomme og ensartede i deres proportioner eller virkede sterile og gav dermed et fremmed miljø i gamle gader« (s. 109).

Sidste hovedafsnit omhandler 1990'erne, hvor det mere var enkeltsager, der optog byrådspolitikerne, og hvor byrådet ikke i lige så høj grad som før var lydhørt over for forvaltningens by-

planpolitik. Dette giver anledning til en række kritiske kommentarer fra forfatteren, som mener, at »de gode tanker, som blev skabt ved mange års systematisk, fysisk planlægning (...) blev sat mange år tilbage og delvis spoleret for at tækkes nogle spontane, merkantile ideer, som alligevel viste sig urealistiske« (s. 179). Især Flemming Bay-Jensen, der blev borgmester i 1990, bliver revset for »en ligegyldighed og mangel på interesse og forståelse for æstetiske synspunkter« (s. 138). Bay-Jensen lagde den overordnede kommuneplanlægning ind under Økonomiudvalget, hvor han var formand, mens formandsædet i Byplanudvalget blev overdraget til oppositionen. Dermed havde han markeret, hvem der bestemte.

By og udvikling. Esbjerg 1970-1995 belyser et interessant og måske noget overset aspekt af den moderne bys historie, nemlig byplanlægningen. Bogen bidrager endvidere med væsentlige dele til skildringen af Esbjergs nyere historie, og der er ingen tvivl om, at den vil vinde udbredelse i lokalområdet.

Christian Larsen

Knud Chr. Jensen og Jakob Vedsted: Ebeltoft – købstadsliv i 700 år, Ebeltoft Kommune i samarbejde med Ebeltoft Museum, 2001, 360 s., 150 kr.

Enhver købstad med respekt for sig selv sørger for at fejre runde og halvrunde jubilæer, ofte med deltagelse af kongehusets medlemmer. I de store købstæder fejrer man sig selv tillige med en købstadshistorie, og mange steder er der tale om stort anlagte værker i to-tre bind skrevet af professionelle historikere, f.eks. Århus i fire bind (1995-98), Viborgs historie i tre bind (1997-99) samt Roskilde bys historie (1992-98) ligeledes i tre bind. Senest har Kerteminde fået en købstadshistorie i tre bind (2000).

Ved Ebeltofts 650-års jubilæum i 1951 forfattede Poul Rasmussen og Gustav Albeck: Ebeltoft Købstads historie på 537 sider (anmeldt i *Fortid og Nutid* bind 18, s. 461-62). Da byen 21. januar 2001 kunne fejre 700-års jubilæet for byens købstadsrettigheder, overdrog kommunen opgaven med at skrive byens historie til redaktør Knud Chr. Jensen og museumsinspektør Jakob Vedsted. Det er der kommet en god bog ud af, professionelt skrevet og i et flot layout. Forfatterne viser en grundig viden både om byens og den nationale udvikling, og Ebeltoft ses ikke som et isoleret fænomen, men som en del af en større helhed.

I otte kapitler med i alt 170 afsnit behandles byens historie kronologisk med vægten på 1800-

og 1900-tallet, hvor der er et større kildemateriale til rådighed for forfatterne. Handel og håndværk, øvrigheden, skolevæsenet og andre offentlige institutioner og dagligdag er gennemgående temaer. Bogen afsluttes med en række afsnit om Ebeltoft storkommunes tilblivelse og de ni landkommuner, der blev del af den nye kommune. Et fint lille afsnit er »Skandaler i den lille by« (s. 274-75), der omhandler både kæmner-bedrageri over for kommunekassen (1850, 1894 og 1921) og arrestforvalter J.P.J. Thylkjærs afskedigelse i 1937. Thylkjær, der havde været arrestforvalter i 14 år, blev anklaget for at behandle fangerne for liberalt. Man påstod, at han bl.a. havde drukket øl og spillet kort med fangerne samt taget imod gaver fra disse. Han blev afskediget, dog med pension.

Bogen består som nævnt af 170 afsnit, hver på to sider, som oftest 1½ side tekst og ½ side illustration. Det sætter begrænsninger for, hvor udførligt et emne bliver behandlet. Her kunne man ønske, at omtalen af de gennemgående temaer var blevet samlet i en række større afsnit, så man havde kunnet gå i dybden med udviklingen inden for de enkelte områder. Dette ville også have øget bogens anvendelighed inden for udforskningen af de danske købstæders historie.

Det skal dog ikke skygges for, at man i Ebeltoft har fået en jubilæumsbog, som man kan være stolt over. Kun en lille fejl skal nævnes. På s. 278 omtales Hermann Göring som tysk rigspræsident og generalfeltmarskal i 1938. Göring var dog »kun« ministerpræsident i Preussen.

Christian Larsen

Frank A. Rasmussen, Bent Vedsted Rønne og Hans Chr. Johansen: Damp og Diesel. Dansk Søfarts Historie bind 6, 1920-1960, Gyldendal, 2000, 251 s. og Hans Jeppesen, Svend Aage Andersen og Hans Chr. Johansen: Container og Koncentration. Dansk Søfarts Historie bind 7, 1960-2000, Gyldendal 2001, 274 s. Serien kan kun købes samlet, 2700 kr.

Med disse to bind er *Dansk Søfarts Historie* afsluttet fire år efter søsætningen. Jeg anmeldte bind 5 i dette tidsskrift marts 2000 sammen med nogle generelle og kritiske betragtninger om udgivelsesform og prioriteringer. Desværre har hverken Det Humanistiske Forskningsråd eller redaktionen følt sig foranlediget til at svare.

Bind 6 har fire hovedafsnit: »Skibstyper og skibsbygning«, »Sejlads og ruter opdelt i perioderne 1920-30, 1930-40, 1939-45, 1945-60«, »Besætningerne«. »Rederier og økonomi«. Bind 7's

rettelsesblad viser, at Frank A. Rasmussen har skrevet de to første sektioner, Bent Vedsted Rønne den tredje, og Hans Chr. Johansen den sidste.

I 1920 havde Danmark den fjerdestørste handelsflåde i Verden i forhold til sit indbyggertal. Udviklingen indtil 1939 viser en betydelig stabilitet i antal skibe kombineret med en vis vækst i tonnagen. Fra 2. Verdenskrigs afslutning til 1960 mere end fordobledes tonnagen, medens væksten i antallet af skibe ikke var nær så markant. Denne udvikling dækker over den endelige udfasning af sejlskibene, lidt senere dampskibene, og motorskibenes totale dominans. Gennemsnitsalderen på den danske handelsflåde var ved indgangen til 1960'erne lavere end verdensgennemsnittet. Trods krig og krise var danske redere og værfter altså i stand til at klare sig og styrke deres position, bl.a. gennem et betydeligt samarbejde kombineret med gunstige finansierungsordninger. Sidst, men ikke mindst, lykkedes det både værfter og redere at manøvrere sig gennem 2. Verdenskrig med mere behændighed end heltemod, præcis som landet gjorde. Set fra den anden side af årtusindskiftet er det melankolsk at læse Frank A. Rasmussens fremragende afsnit om skibsbygningen og de stovte mænd, der stod bag og vide, at der nu kun er Lindøværftet tilbage blandt de store værfter. Rutemønstret er flimrende, som den slags vel uundgåeligt er, men et generelt træk var, at den indgående fragtmængde til Danmark var betydeligt større end den udgående, hvilket primært skyldes voluminøse transportør af kul (fra England) og korn- og foderstoffer. Det betød, at udgående skibe ofte sejlede fra Danmark halvtomme. Danske skibe stod hele perioden for op mod halvdelen af transporterne til og fra Danmark. Der var to gennemgående principper i sejladsen: Trampfart, hvor skibet tager fragter, hvor de findes, så at sige sejler fra havn til havn. Rute- og liniefart er en regelmæssig fart mellem bestemte havne. En særlig udgave af trampfart er udlejningen af skibet i timecharter, hvor en befragter lejer skib med besætning for en kortere eller længere periode med klart fastsatte regler for fordelingen af udgifter mellem reder og befragter. De fleste rejser i timecharter før 2. Verdenskrig udgik fra amerikanske farvande. I 1932 var omkring 2/3 af fragtindtjeningen i ren udenlandsk fragt, en andel, som steg efter 2. Verdenskrig.

I et interessant afsnit viser Bent Vedsted Rønne, at det gamle mønster, hvor man fulgte i sin faders fodspor som sømand, forsvandt i løbet af det 19. århundrede. Hvor 60% af styrmandene ca. 1900 kom fra et maritimt miljø, var det kun 15% i 1960'erne. Gennemtrækket blandt det menige mandskab var stort, medens det i højere grad lykkedes rederne at fastholde officererne. Afsnittet om besætningerne fokuserer ganske meget på de faglige forhold, men der er ikke den

sammenligning med løn- og arbejdsforhold i land, som havde sat søfolkenes vilkår i perspektiv. Gennemgang af overenskomstforhandlinger, lønreduktioner og tillæg, opremsninger af månedslønninger 1924-1953, det er alt sammen ganske værdifuldt, men uden oplysninger om prisudviklingen og en reallønsberegning flagrer det uforløst. Redernes krav om nedgang i hyren under krisen efter 1. Verdenskrig kan virke drakoniske, men pointen er, at de store prisfald gav massive reallønsfremgange for folk i arbejde, herunder søfolk, men den manglende tilpasning af pengelønnen var til gene for de arbejdsløse, som forblev udenfor arbejdsmarkedet. Den redaktionelle beslutning om i udstrakt grad at anvende grafer gør det umuligt at bringe de præcise tal, men mellem 1920 og 1922 faldt fragtraterne til 1/3, hvorfor reduktion af hyren var en nødvendighed.

Man kan godt med Hans Chr. Johansen i hans gennemgang af rederier og økonomi være lidt forundret over den betydelige stabilitet i rederifunktion og de store rederiers udvikling, der er i en så turbulent periode. Både før 1914 og efter 1960 er forandringerne større. Men det er måske tegn på, at det er de grundlæggende økonomiske faktorer, der afgør udviklingen, ikke småting som verdensøkonomiske kriser og en enkelt verdenskrig. Der skete en vis koncentration, og det gamle partsrederi forsvandt næsten helt. I 1921 havde de ti største rederier omkring halvdelen af tonnagen, men i 1960 omkring 80%.

Bind 7 er opdelt i tre tidsperioder: 1960-72, 1973-88, 1989-2000. Hans Jeppesen skriver om skibsbygning og ruter, Svend Aage Andersen om besætninger og livsformer, og Hans Chr. Johansen i et samlet afsnit om redere og økonomi 1960-2000. Perioden er præget af seks delvis relaterede forhold: Containerrevolutionen, den øgede konkurrence ikke mindst fra Østen, værftslukninger, A.P. Møllers stadig mere dominerende stilling, automatisering med opløsnings af faggrænserne, det større antal udlændinge på danske skibe.

Tiden indtil den første oliekrise er som i resten af samfundet præget af betydelig vækst. Antal skibe og deres tonnage stiger. Især fik tankskibsflåden stigende betydning, således at den i 1972 med 1,9 mill. tons var større end tørlastflådens 1,8 mill. De første containerskibe dukkede op i 1960'erne, hvor ØK trådte ind tidligt uden succes, medens A.P. Møller ventede lidt med at gå ind, men så til gengæld gjorde det med stor styrke og effektivitet. Automatiseringen af skibene medførte mindre behov for fysisk arbejde og traditionelt sømandsskab, men til gengæld skulle sømanden nu overvåge komplicerede tekniske operationer. En konsekvens var redernes ønske om nedbrydning af de traditionelle faggrænser mellem dæk og maskinrum, hvilket dog først blev gennemført efter mange år.

Perioden 1973-88 danner på mange måder et skel i dansk søfartshistorie. Handelsflåden reduceredes både i antal og tonnage, og flere værfter og rederier fik i disse år et afgørende knæk. Antallet af skibe mindskedes med en tredjedel mellem 1976 og 1988, og antallet af beskæftigede faldt fra ca. 17.000 til knap 10.000. Tilgang af en række supertankere gav vækst i tonnagen indtil 1978, hvorefter den det næste årti reduceredes med en femtedel. Et af de politiske svar på krisen og udflagningen var DIS (Dansk Internationalt Skibsregister), hvor skibe kunne sejle på internationale vilkår, samtidig med at den nationale tilknytning bevarede. Tilbagegangen afløstes af (ujævn) fremgang i 1990'erne, men lukninger af værfter og rederier fortsatte trods opfindsomme finansieringsordninger. ØK søgte sine containerskibe- og ruter til A.P. Møller i 1993, og selskabet er nu primært distributør af forbrugsvarer i Østen. Automatiseringen af skibene fortsatte, og arbejdet kom i stigende grad til at minde om et normalt arbejde på land. Tiden i havn taltes i timer, ikke dage, men til gengæld kunne en sømand regne med at have lige så meget ferie i land som arbejde til søs. Sejliden blev mere stressende og i en undersøgelse beskrevet som arbejde, spise, sove. Stress, stadig mere specialiseret arbejde samt kulturelle forskelle blandt de multinationale besætninger øgede ensomheden og mindskede det sociale samvær.

Både bind 6 og 7 er velskrevne, glimrende illustreret og meget udbytterige at læse. Der er en velgørende interesse for alle aspekter af søfarten, også småskibsfarten og færgerne, og hvert enkelt bind giver en fin og dækkende beskrivelse af en periode. Ingen beklagelser her. Jeg savner imidlertid stillingtagen til en række problemer i forløbet. Især bind 7 præges af en positivistisk faktaophobning kombineret med angst for vurderinger og domme, selv hvor de forekommer naturlige. Forfatterens holdninger kommer frem indirekte i emnevalg og udtryk, men aldrig eksplicit. Jeg husker mange markante personligheder og begivenheder fra 1970'erne og 1980'erne og ville gerne have haft fagfolks vurdering i historiens bakspejl.

Nogle eksempler: Værftssøtten. For nogen fremstår den som utilslørt statssøtte til en rustbælteindustri kombineret med politisk accept af ulovlige pris aftaler og fiktive byggepriser anvendt til at sikre store lavt forrentede lån i Skibskreditfonden. Her nøjes Hans Jeppesen med at konstatere, at man til den »indirekte støtte (...) måske kan regne en lemfældig administration af de gældende ordninger« (s. 164). Man ville gerne have haft en analyse af disse ordninger, ikke mindst samarbejdet mellem Dansk Metalarbejderforbund, værfterne og rederne. Hvorfor var det politisk nødvendigt at opretholde værfterne i 1970'erne og 1980'erne, men ikke

i 1990'erne? Var det en ny tidsånd, også i Socialdemokratiet, eller havde værfter og rederier mindre betydning i en økonomisk opgangskonjunktur med stigende beskæftigelse og overskud på handelsbalancen? Hele det (erhvervs)politiske spil savnes.

Om Jan Bonde Nielsen konstateres blot, at det er vanskeligt at give en samlet vurdering af hans betydning for B&W (s. 161). Men der er gået mere end to årtier siden han overtog B&W, og i et videnskabeligt værk er *vanskeligt* ikke det samme som *umuligt* – og så er der faktisk en ganske betydelig litteratur om B&W. Om B&Ws lukning gengives lakonisk to udsagn: Bestyrelsesformand Jan Erlund, der udtaler, at den gamle dame fik en værdig død. En anonym insider, der svarer, at den gamle dame »blev slået ned med en klaphammer og fik stjålet sin taske med pensionspengene« (s. 163). Det er alt. Uformidlet, uvurderet og uden ansats til forklaring eller analyse.

I gennemgangen af rederierne savner jeg mere eksplicitte analyser af, hvad der egentlig skilte fårene fra bukkene. Den store fiasko er ØK, hvis udvikling og kriser gennemgås, men man får aldrig at vide, hvorfor ledelsen traf den ene katastrofale beslutning efter den anden. Der er fremkommet skildringer af de farceagtige ledelsesformer fra Mogens Paghs tid, som slet ikke er nævnt, men hvad var det i ØK, som tillod den slags? Var der skabt en kultur af ja-sigere med stil, men uden indhold? Så er der den store succeshistorie, A.P. Møller. Hvad havde det selskab, som ØK manglede? Man efterlades med fornemmelsen af stor behændighed og vilje til forandring samt betydningen af selvfinansiering, og skønt alle tre dele i rigt mål var til stede i A.P. Møller, skal der vel mere til. En opmærksom iagttagelse havde næppe kunnet forudse omkring 1960, at fire årtier senere ville der kun være et stort rederi tilbage i Danmark, nemlig A.P. Møller. Og vil fremgangen fortsætte? Både industridelen og rederierne styrer mod underskud i 2002, og kun olieindtægterne vender et samlet underskud til overskud. Kan rederiet rekruttere talenter i tilstrækkeligt omfang, eller vil den patriarkalske form få de iderige, men skæve typer til at søge andetsteds?

Skønt de enkelte bind i søfartshistorien er glimrende på hver deres måde, så er brugsværdien af serien ikke så stor, som den kunne være. Den skiftende vægtning i emnevalg mellem bindene, brugen af grafer i stedet for tabeller, manglen på sammenlignelige tal, alt det gør det svært at bruge serien som håndbog og opslagsværk. Der mangler et bind 8, et statistikbind, hvor allerede publicerede og upublicerede tal bearbejdes og samles. Nu er bevillingen brugt, men kunne jeg ikke på mine grædende knæ bede om en beskeden internetside med tallene? Så skal meget være tilgivet.

Dan H. Andersen

Peter Birkelund: De loyale oprørere. Den nationalt-borgerlige modstandsbevægelses udvikling 1940-45, Odense Universitetsforlag 2000, 476 sider, 350 kr.

Jeg var forleden ude at holde et foredrag om Besættelsestiden. Emnet skulle egentlig have været »Hvorfor 9. april?« men jeg valgte i stedet at fortælle forsamlingen om en lokal hændelse i maj 1942. At gå fra den brede, nationale historie til den lokale, og dermed mere nærværende, krønike, var ikke uproblematisk. Store dele af befolkningen her i Thy tjente styrtende på »de fem onde år«, hvilket kan dokumenteres i det økonomiske opsving, området fik under krigen. At regionen i 1930'erne havde lidt under en katastrofal arbejdsløshed, og at man ikke opførte sig meget anderledes her end andre steder i landet, kan sagtens accepteres som forklaring. Men som yngre historiker og med efternavnet Weber, skal man være sig for at komme med antydninger om noget som helst, som kan misforstås.

De seneste års forskning i Besættelsestiden har bragt meget nyt frem. En generation af yngre historikere har beriget vor viden med en lang række værker af høj standard, selv om det desværre ikke altid lykkes at nå en bred offentlighed gennem mediernes. Men fælles for de fleste nyere bøger om Besættelsestiden er, at de piller ved mange af de myter og ved den selvforståelse, der i Efterkrigstiden er blevet skabt om nationalt sammenhold og befolkningens modstandsvilje.

Selv om jeg nok mener, at have min rod i den Jørgen Hæstrupske tradition, mener jeg på den anden side, at tiden må være inde til at få et mere nuanceret og dermed realistisk billede af perioden 1940-45. Mit foredrag afstedkom da også spørgsmålet om, hvorvidt jeg gik ind for den nye historieforfalskning? Det medførte igen en spændende debat om historie og virkelighed, og det blev en berigende afslutning på et foredrag.

Men mange nyere historikere er gang på gang stødt på denne reaktion fra flere sider. En af dem er forfatteren til den foreliggende bog, historikeren Peter Birkelund. Han har med sin ph.d.-afhandling *De loyale oprørere* sat sig for at udforske, hvordan den borgerlig-nationale modstandsbevægelse opstod.

Ofte har de konservatives aktiviteter været i fokus, når det var Konservativ Ungdoms højre-radikale udskjelser som blev omtalt; men der var en modsat rettet tendens af unge borgerlige mennesker, hvis indsats resulterede i illegale grupper som De frie Danske, Studenternes Efterretningstjeneste og Hjemmefronten.

Peter Birkelund prøver at besvare spørgsmålet: Hvem var disse unge mennesker, der trods deres gode borgerlige opdragelse og deres tro på

autoriteterne, havde mod nok til at sætte sig op imod regeringen og kongens bud om ro og orden og forsøgte at få den danske befolkning til at støtte en mere aktiv antitysk politik?

Med sin bog bidrager Peter Birkelund med en viden, hvor der endnu ikke har foreligget en samlet vurdering af den indsats, som særlig udsprang af kredsen omkring Konservativ Ungdom.

Store dele af modstandsbevægelsen kom fra de politiske fløje, der i deres ideologiske udgangspunkt var systemkritiske. Det var ikke tilfældet med de unge konservative, hvilket gør denne bogs aktører så meget mere interessante. Det er Birkelunds påstand, at de unge konservative modstandsfolk, til forskel fra mange andre kredse, ikke handlede på baggrund af nogen partimæssig ledelse eller initiativ, men at det i høj grad var de enkeltes eget initiativ, der lå bag deres oprør. Hvorfor der netop var så mange unge konservative blandt de tidlige illegale aktivister må tilskrives den forsvarsvilje og nationalisme, der var en del af partiets ideologiske grundlag.

I det konservative miljø var der i 1930-erne mange fascistiske tanker og ideer; men fra midten af 1930-erne holdt langt flertallet sig væk fra den antiparlamentariske kurs og støttede Christmas Møllers nationale linie. Konservativ Ungdom forblev en legal bevægelse under hele Besættelsen og accepterede samarbejdspolitikken, men en meget broget gruppe af unge konservative fandt af mange forskellige årsager vej til det illegale arbejde.

I begyndelsen var der ikke tale om egentlig

modstandskamp, men snarere om en holdnings-tilkendegivelse overfor danske nazister, som blev latterliggjort og modarbejdet. Først i slutningen af 1941 gik grupper blandt de unge konservative over til egentligt modstandsarbejde og illegal aktivitet vendt mod tyskerne.

Der kom mere struktur på arbejdet, da dele af de illegale i foråret 1942 samledes i Frit Danmark, hvor man ikke mindst beskæftigede sig med bladarbejde. Ledelsen af Frit Danmark blev arresteret i december 1942, og en ny ledelse havde nye ideer. I foråret 1943 gik en del af gruppen således over til egentligt sabotagearbejde, samtidig med at man fortsatte det illegale arbejde med bladproduktion og informationsindsamling. Dette arbejde fortsatte frem til Befrielsen.

Efter krigen besluttede de aktive fra Konservativ Ungdom at gå ind i moderpartiet igen uden at lave ballade. De kunne have kritiseret såvel deres eget ungdomsparti som moderpartiet for passivitet, men de valgte stort set tavsheden. Birkelund skriver til sidst i bogen: »*De illegale nationalt-borgerlige var forankret i det nationale demokrati og loyale over for parlamentarisme og folkestyre, men da retten til åbent at opponere blev dem nægtet, måtte de gøre oprør og gå til modstand. Trods deres oprør forblev de loyale over for system og folkestyre. De blev de loyale oprørere*« (s. 438).

Med bogen får de unge konservatives flotte indsats i det illegale arbejde under Besættelsen en fornem placering.

Frank Weber

Bidragydere i dette hefte

Dan H. Andersen, f. 1956, ph.d., ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Karl-Erik Frandsen, f. 1940, dr.phil., docent ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Poul Ulrich Jensen, f. 1947, arkivar ved Vejle Byhistoriske Arkiv.

Jens Johansen, f. 1934, arkitekt og vicemuseumsinspektør for Søllerød Museum.

Lene Koch, f. 1947, dr. phil., lektor ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag., videnskabelig medarbejder ved Landsarkivet for Sjælland mm.

Gerd Malling, f. 1947, cand. phil.

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, ph.d., seniorforsker og arkivar ved landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Margit Mogensen, f. 1946, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil., museumsinspektør ved Hals Museum.

Peter Scharff Smith, f. 1971, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Gunnar Solvang, f. 1941, ph.d., museumsinspektør ved Køge Museum.

Henrik Stevnsborg, f. 1948, dr.phil., docent ved Retsvidenskabeligt Institut A, Københavns Universitet.

Frank Weber, f. 1958, cand.mag., Uddannelsesleder ved Nordvestjysk Handelsgymnasium, Thisted.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

- Gerd Malling: Ålholm-grevernes samlinger – et essay om naturhistorie og modernitet 83
- Peter Scharff Smith: Det moderne fængselsvæsens gennembrud i Danmark. Opdragelse, moral og Fængselskommissionen af 1840 103

Debat

- Lene Koch: Hyperlinks mellem nutid og fortid 133

Andet

- Dansk lokalhistorie i det 21. århundrede – prisopgave..... 139

Anmeldelser

- Natalie Zemon Davis: Historien om Martin Guerre (Peter Henningsen)..... 140
- Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark bd. 1-2 (Henrik Gjøde Nielsen) .. 141
- Henrik Fode & Ole Østergaard (red.): Tidsbilleder. Domkirken og byrummet gennem 800 år (Poul Ulrich Jensen)..... 143
- Inga Floto: Dødsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600-2000 (Henrik Stevnsborg). 144
- Margit Mogensen: Rigsarkivet. Husene på Slotsholmen (Jens Johansen) 146
- Steffen Elmer Jørgensen: Fra Chaussé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761 (Karl-Erik Frandsen) 147
- Jens B. Skriver: Moesgård. Historien om en herregård (Margit Mogensen) 148

- Søren Manøe: C. J. Jespersen Ensted – en tidlig dansk gårdmaler (Margit Mogensen)..... 149
- E. Busk Jensen (red.): Varde landsogn, Tinghøj og Søndermarken. Træk fra 1900-tallet (Henrik Gjøde Nielsen)..... 150
- Vello Helk: Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800. Med en fortegnelse over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki (Christian Larsen) 151
- Gerda Bonderup: En kovending – koppevaccinationen og dens udfordringer til det danske samfund omkring 1800 (Jørgen Mikelsen) 152
- Anette Jensen: Statshusmandsbrugene i Flødstrup sogn – et kulturmiljø under forandring (Gunnar Solvang) 153
- Svend Høgsbro: By og udvikling. Esbjerg 1970-1995 (Christian Larsen) 154
- Knud Chr. Jensen & Jakob Vedsted: Ebeltoft – købstadsliv i 700 år (Christian Larsen) 155
- Frank A. Rasmussen, Bent V. Rønne og Hans Chr. Johansen: Damp og diesel. Dansk Søfarts historie bd. 6, 1920-1960 (Dan H. Andersen) 156
- Peter Birkelund: De loyale oprørere. Den nationalt-borgerlige modstandsbevægelses udvikling 1940-45 (Frank Weber)..... 158

Meddelelser

- Bidragydere i dette hæfte..... 160